

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

I RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ

MATERİALLARI
ONLAYN
(16 dekabr 2022)

MATERIALS
OF THE
I REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE
(16 december 2022)

QƏDİM DİYAR
Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.652

I RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
ONLAYN
(16 dekabr 2022)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2022/01/01>

ANCIENT LAND
International online scientific journal
Impact Factor: 0.652

M A T E R I A L S
OF THE
I REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE
ONLINE
(16 december 2022)

Bakı – Baku
2022

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.

Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

Az1073, Bakı,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

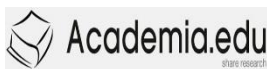
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail

qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10. 36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© <https://aem.az> © info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVƏ, Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVƏ, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı /
Rusiya, Dağıstan Respublikası

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Executive secretary

Researcher Nahayat HUSEYNLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

MEMBERS

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assic. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

Səbinə Elxan qızı Ağababayeva
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
sagababayeva87@gmail.com

OYUN ANLAMI POSTMODERN ƏDƏBİYYATIN BAXIŞ BUCAĞINDA

Açar sözlər: ədəbiyyat, postmodernizm, oyun, reallıq, uydurma

Keywords: literature, postmodernism, game, reality, fiction

XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn postmodernizm ətrafında müzakirə və mübahisələr davam etməkdədir. Bu da çağdaş dövrdə postmodernizm probleminin aktuallığının bariz göstəricisidir. Postmodernizmin izahında onun mürəkkəb, qeyri-müəyyən, strukturunun müxtəlif şərtlərə uyğun olması xüsusilə vurğulanır. “...Çünki bu cərəyan açıq tələblər və formalar, qəliblər çərçivəsində fəaliyyət göstərmədiyindən onu hər kəs öz başa düşdüyü şəkildə, fərdi anlayış və qavrayış səviyyəsinə uyğun başa düşür” (Qaragözova, 2020: 35). Bu baxımdan postmodernizmin şərhinin onun dəqiq izahından daha asan olduğunu əminliklə qeyd etmək olar.

Humanitar fikrin demək olar ki, bütün sahələrində müşahidə olunan postmodernizm “...ədəbiyyatda yeni dövrün mədəniyyəti nəhayət, dünyanı izah etmək üçün tək-cə rəasional sistemlərdən (əvvəllər mövcud olan) deyil, həm də zehnin qanunvericilik funksiyalarından imtina etdiyi zaman meydana çıxdı” (Quliyeva, 2017: 93). Özünəməxsusluğu ilə seçilən postmodern ədəbiyyat dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə əks etdirir. “Postmodernist ədəbiyyatşünaslığının nümayəndələri “dünya xaos kimi”, “postmodernist hissiyyat”, “dünya mətn kimi”, “şüur mətn kimi”, intertekstuallıq, “nüfuzluların böhranı”, epistemoloji tərəddüd, müəllif maskası, ikili kod, təhkiyənin parodik modusu,

pastiş, ziddiyyətlik, diskretlik, təhkiyənin fraqmentarlığı, metatəhkiyə kimi anlayışlardan çıxış edirdilər və etməkdə davam edirlər” (Quliyev, 2012: 255). Beləliklə, postmodern ədəbiyyatda mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anlamları yeni, fərqli mənalar qazanaraq bədii əsərə yanaşmanı dəyişdirir. Bədii əsər sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayır. Məhz oyun postmodern mətnlərin adı qaydalara zidd yaranmasının ən əsas səbəblərindəndir. Postmodernizmin struktur xüsusiyyətləri nəzərdən keçirildikdə onun niyə məhz oyun anlayışı ilə özünü ifadə etdiyi aydın olur. Xarici dünyanın reallıqlarından asılı olmayan, vahid mərkəzə ehtiyac duymayan oyun uydurma bir varlığı ifadə edir. Oyunun söykəndiyi zəmin qeyri-müəyyənliyə əsaslanır. Postmodernizmin mərkəzsizlik anlayışı və ontoloji skeptisizmi oyunun məhz bu xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Müəlliflə mətnin, eləcə də mətnlə müəllifin oyununa oxucu, həmçinin bütün dünya cəlb edilir. Postmodernizmdə dünyanın mənalı və vahid düşüncə ətrafında şərhindən imtina edilməsi mütləq reallığın mövcud olmadığı fikrini meydana çıxarır. Mütləq reallığın əks olunmadığı, qarmaqarışıqlıq və xaosun hökm sürdüyü postmodernizmdə parçalanmış dünya və işarələrle, eyni zamanda reallıqla oynamaq yazıçının qarşısına qoyduğu əsas məqsəddir. Bir sözlə, müəllif, oxucu, mətn oxuma prosesində yazı oyununu üçün vahid, sonsuz sahəyə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Qaragözova, E., Qaragözova, E. (2020). Bakı: Xan nəşriyyatı. 120 s.
2. Quliyeva, R. (2017). Zaman kontekstində ədəbiyyat. XIX-XXI əsrlər ədəbiyyatına dair ədəbi-tənqidi əsərlər və məqalələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 420 s.
3. Quliyev, Q. (2012). XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı: “Bəxtiyar-4” KM-in Mətbəəsi, 344 s.

Nizami Əlisahib oğlu Əkbərov

Lənkəran Dövlət Universiteti

kimya üzrə fəlsəfə doktoru

adpu-kimya@mail.ru

Asya Fərhad qızı Şahverdiyeva

Lənkəran Dövlət Universiteti

kimya üzrə fəlsəfə doktoru

asya21-89@mail.ru

VII SİNİF KİMYA DƏRSLƏRİNDƏ ƏLDƏ OLUNAN BİLİKLƏRİN FORMALAŞMASINDA KİMYƏVİ EKSPERİMENT VƏ TƏCRÜBƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: kimya, eksperiment, fənn, təcrübə, şagird

Keywords: chemistry, experiment, subject, experience, student

Kimya fənni eksperimental fənn olduğu üçün şagirdlərin bu fəndən daha dərin və mükəmməl biliklər əldə etmələri üçün eksperimentlərin və kimyəvi təcrübələrin müstəsna rolu vardır. Belə ki, şagirdlərin kimyadan biliklərinə qiymət verərkən onların məktəbdə aldıkları nəzəri bilikləri praktiki işlərə – təcrübələrə nə dərəcədə tətbiq edə bilmələri nəzərə alınmalıdır. Çünki nəzəri biliklər praktiki məşğələlərlə, təcrübələrlə və vizüal olaraq dərk etmə ilə daha yaxşı başa düşülür və yaddaşlarda uzun müddət qalır (görmə yadda). Dəfələrlə oxuyub, nəzəri olaraq təsəvvür etməkdənsə, bir dəfə gözlə əyani surətdə görüb başa düşmək daha effektiv, daha təsirlidir.

Kimya təlimində nəzəri biliklər şagirdlərin bir sıra bacarıq və vərdisləri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də onların nəzəri biliklərinin yoxlanmasında kimyəvi proseslərin sxemindən istifadə edilməsi, kimyadan məsələ və çalışmaları həlli, kimyəvi avadanlıqdan istifadə etmə, sadə kimya təcrübələri apara bilmə və düzgün nəticə çıxara bilmək bacarıqları nəzərə alınmalıdır. Bu cür

eksperiment aparmaq bacarığı və vərdişləri kimya kursunun ayrılmaz hissəsi hesab edildiyindən hər rübün sonunda, heç olmazsa hər dərs ilinin axırında şagirdlərin bu istiqamətdə əsas bacarıq və vərdişlərini yoxlanması zəruri hesab edilir.

Məsələn, VII sinifdə hələ ilk kimyəvi anlayışların müzakirəsində qarışıqların ayrılma metodlarını izah etdikdə müəllimlərin mövzu ilə bağlı bir çox təcrübə göstərdikdə (şagirdlərə sözü gedən dərsə aid müəyyən materialları daha əyani şəkildə görürmüklə), onların keçilən mövzuları daha mükəmməl başa düşmələri üçün zəmin yaranır.

Sonra “Hirogenin və oksigenin alınması və xassələri” mövzuları müzakirə olunanda, əvvəlcə, reaksiya tənlikləri yazılır, sonar isə həməən prosesləri ifadə edən təcrübələr nümayiş etdirilir. Bu təcrübələr oksigen və hidrogenin alınması və xassələri barədə daha əyani vəm daha mükəlləm məlumat almağa imkan verir.

Eksperimentlər apararkən həm də şagirdlərə yaradıcılıqla cavablandırıla bilən (əqli düşüncə və məntiqi yanaşma tələb edən) müvafiq suallar və çalışmaları verilməlidir. Bunlar praktiki işlər kimi də qəbul edilə bilər. Bu tapşırıqlar şagirdlərə fərdi və ya qrup üzrə müxtəlif variantlarda çalışmaları verilməsi ilə şagirdləri yaxşı hazırlamaq məqsədi ilə bütün kimya kursu təkrar olunur. Bura kimya müəllimi illik təkrar üsulunda göstərilmiş bütün qaydalara ciddi əməl etməli, şagirdlər də materialı il boyu təkrar etməli, ilin sonunda isə kimya kursunu təkrar etməlidir. Təkrarlar imtahan şəraitinə uyğun şəkildə aparılmalı, sinifdə cavab verən şagirdlərdən dediklərini təcrübi sübutu tələb edilməli və kimya imtahanı aparılan sinif otağ və ya laboratoriyada sorğu üçün lazım olan bir sıra sxem və cədvəllərlə, kimyəvi maddələrlə təchiz edilməlidir. Bütün yoxlama növləri nəticəsində şagirdlərin ilikləri qiymətlənilir.

Eksperimental işlərlə bağlı biliyə düzgün qiymət verilə bilməsi üçün kimyadan şagirdlərin müvəffəqiyyəti üç əsas göstərici ilə müəyyən edilir:

1. Praktiki bacarığın həcmi;
2. Praktiki bacarıqların keyfiyyəti;
3. Bilik və bacarığını göstərə bilməsi.

Biliyin və praktiki bacarığın həcmi dövlət proqramları əsasında müəyyən olunmuşdur. Biliyin keyfiyyətini isə yoxlayan cavabların nə dərəcədə elmi və düzgün olması dolğunluğu ilə müəyyən edir. Bundan başqa:

- cavabları sübut edə bilmək
- tənlik yazmaq, şəkil
- diaqramları aydın izah edə bilmək
- dediklərini təcrübə vasitəsilə izah etmək
- biliyin texnikaya tətbiqini aydınlaşdırma bilmək qabiliyyəti

də nəzərə alınır. Bütün bunlara əsasən şagirdlərə aşağıdakılar nəzərə alınmaqla qiymət verilir:

1. Sorğu zamanı dərslər materiallarının əsas hissəsinin çoxunu bilməyən şagirdə 1 qiymət, əsas materialın bir hissəsini bilməyən və başa düşməyən, müəllimin köməyi ilə də öz nöqsanını düzəldə bilməyən şagirdə 2, əsas materialı bilən, lakin kimyəvi məlumatların tərifində dəqiqliyi və sistemliliyi pozan, izahında səhvə yol versə də müəllimin köməyi ilə səhvini düzəldə bilən, cavab verərkən təcrübə və əyani vəsaitə müraciət edən, lakin bu zaman nöqsan buraxan, biliyini yalnız müəllimin köməyi ilə tətbiq edə bilən və öz fikrini müstəqil deyil, yalnız müəllimin sualları vasitəsi ilə ifadə edən şagirdə 3, materialı çox da ətraflı söyləməyən, lakin tamamilə düzgün ifadə edən və səhv buraxsa da, müəllimin ilk işarəsi ilə öz səhvini başa düşüb tez düzəldən və fikrini bəzən müəllimin azca köməyi ilə tamamlayan şagirdə 4, həm əsas, həm də əlavə materialı yaxşı bilən, kimyəvi anlayışların təriflərini dəqiq söyləyən, materialı şüurlu və sistemli surətdə qavrayıb dolğun, ətraflı cavab verən, öz ifadəsini tamamilə düzgün quraraq yerli təcrübələr və əyani vəsaitlə aydınlaşdıran, müəllimin əlavə suallarına da düzgün cavab verə bilən şagirdə yüksək, yəni 5 qiymət verilir.

2. Yazı işlərində isə sualların çoxu cavabsız buraxılan, cavab verilən sualların da cavabının çoxu düzgün olmayan işə 1, yazı işini'n təqribən yarısı düz olanda, iki-üç mühüm suala səhv cavab verildəndə və ya cavabsız buraxılında, tələb olunduğu qədər bacarıq və vərdiş əldə etmədiyi aşkar görünən hallarda isə 2, cavablardan şagirdin əsas materialı bildiyi anlaşılırsa, təcrübə və cihazlar haqqında düzgün təsəvvürü olduğu görünürsə, mühüm səhvləri və ya cavabsız suallar ikidən çox deyilsə yazı işinə 3, mühüm səhvi birdən çox olmayan, ikinci dərəcəli səhvləri isə ancaq bir neçə olan, cavabları aydın və dolğun ifadə olunmuş yazı işinə 4, bütün suallara düzgün cavab verilmiş, cavabları dolğun və konkret olan, təcrübələrin şəkil və sxemləri səliqəli çəkilib izah edilmiş yazı işlərinə 5 qiymət verilir.

3. Nəhayət, praktiki iş bacarığını yoxlayanda tapşırıqların çoxu yerinə yetirilməmiş, təcrübələrin əksər hissəsi düzgün işlənməmiş və yazıları düzgün olmayan işə 1, təcrübə və müşahidələri doğru aparmayan, qab və cihazlarla laqeyd davranan, yazıları səliqəsiz yazan və ümumiyyətlə işi səliqəsiz görən şagirdə 2, işlər əsasən düzgün görüldü, bəzilərinə nöqsan buraxılmışsa, tələb olunan praktiki vərdiş minimumunu şagirdin öyrənmiş olduğu işarə və təcrübələr, qeydlər əsasən düzgün edilib, bir para nöqsanlar buraxılmışsa, şagirdə müstəqil işləmək həvəsi görünmürsə və o müəllimin köməyi ilə işləyirsə belə işə 3, şagirdin iş hazırlaşmasında yalnız cüzi nöqsanlar hiss olunan təcrübələrin təfsilatı verilməyən, bir para əhəmiyyətsiz qeyri-dəqiqlik müşahidə olunan, lakin əsasən düzgün və tam yerinə yetirilmiş işə 4, təlimatın (və ya müəllimin) bütün göstərişlərinə dəqiq riayət olunmuş, tapşırığın hər maddəsi düzgün və tam yerinə yetirilmiş bütün işdən dəqiq nəticə çıxarılmış, düzgün müşahidə və qeydlər aparılmış və tamamilə müstəqil görülmüş işə 5 qiymət verilir.

Beləliklə, şagirdlərin biliklərinin düzgün qiymətləndirilməsi onların üç əsas müvəffəqiyyət göstəricilərinin cəmi ilə müəyyən olunur və bu göstəricilərin özəri də bir-biri ilə üzvi olaraq bağlıdır.

Emil Raul oğlu Ağayev

ADPU-nun nəzdində

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

emilaghayev93@mail.ru

AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA QARABAĞ ZƏFƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, zəfər, tarix, incəsənət

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, victory, history, art

Bəşəriyyət yaranan gündən müharibələr daima olmuşdur. Ölkələrin bir-birinə qarşı mübarizəsi, yeni ərazilər ələ keçirmək uğrunda aparılan müharibələr tarixin bütün mərhələlərində izlənilir. Azərbaycan öz ərazilərinin zəngin sərvəti ilə xarici işğalçıların hücumlarına məruz qalmışdır. 90-cı illərdə Azərbaycan yenidən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dilbər guşəsi Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı ilə üz-üzə qaldı. 30 il ərzində Ermənistanın törətdiyi cinayətlər, ərazilərin minalanması, məscidlərin dağıdılması müharibənin sühlə bitməsinə mane olurdu. 2020-ci il 27 sentyabr tarixində Ermənistanın növbəti dəfə atəşkəsi pozması nəticəsində Azərbaycan ordusu öz ərazilərinin müdafiəsi uğrunda mübarizəyə qalxdı. 44 gün ərzində kənd, qəsəbə, şəhərlərin azad edilməsi Azərbaycan ordusunun 8 noyabr Şuşada Zəfər qazanması ilə tarixə yazıldı. Tarixi Zəfər incəsənətimizdə xüsusilə yeni bir səhifəni yaratdı. Rəssamlarımız bir-birindən maraqlı əsərlər təqdim edərək Zəfər obrazının ikonoqrafiyasına müraciət etdilər (Ağayev, 2022).

Mir Azər Abdullayev “Görüş” əsərində uzun illər doğma yurdundan ayrı düşən insanların vətən həsrətini rənglərlə qovuşdurur. Ritmik təkrarlanan rənglər nöqtəvari həll olunmuşdur. Əsərin

mərkəzi hissəsi ideyanın açılmasına xidmət edir. Şuşa sakini uzun illərin ayrılığından sonra doğma yurdunu qucaqlayır. Şuşanın tarixi hissəsi vətən həsrəti bitmiş bir insanın əllərindədir, torpağını qürurla qucaqlayır. “Şuşa” əsərini Mir Azər kətan üzərində, yağlı boya texnikasıyla yerinə yetirmişdir. Mədəniyyət paytaxtı uğrunda aparılan mübarizədə atın dinamikliyi buta naxışlarıyla əhatələnmişdir.

Eldar Hacıyev “Qarabağ xəritəsi” xalçasında işğaldan azad edilən torpaqlarımızı diqqət mərkəzinə çəkir. Qarabağın hər bir hissəsinin məşhur memarlıq abidələri naxışlarla vurğulanır. Xalçanın kənarları isə xalça ornamentləriylə doldurulmuşdur (2).

1992-ci ilin 8 may tarixində Ermənistan Şuşanı işğal etdikdən sonra şəhər dağıntılara məruz qaldı. Şuşanı “erməni şəhəri” kimi təqdim etməyə çalışırdırdılar. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı 2020-ci 8 noyabr tarixində yadelli işğalçılardan azad edildi. Şuşa işğaldan azad ediləndən sonra yenidən inşa edilməyə başlandı. Əsmər Nərimanbəyova “Şuşa” kompozisiyasında tarixin erməni vandalizminə məruz qalmış mədəni irsimizin dağıntılarını tamaşaçılara təqdim edir. Rənglərin bir-birinə qarşı ziddiyəti xeyir və şər in mübarizəsidir. İmran Kərimov müəllifi olduğu “Qarabağ səlnaməsi” keramika nümunəsində doğma yurdun milli sərvətini ön plana çıxarır. Qarabağın memarlıq irsi üzərində tar və kamançanın muğam ifası səslənir. “Ağdam körpüsü” əsərində dağıdılmış “ruhlar şəhərinin” bir hissəsi Nigar Helmi fırçasıyla canlandırılıb (3). Azərbaycan xalqının Qarabağda qazandığı tarixi Zəfər gələcək nəsillərə ötürülərək əbədlilik qazanmışdır...

Ədəbiyyat

1. Aghayev, E. (2022). “Victory” days in the creativity of Azerbaijan painters. “1st International scientific conference”. “Scientific research and experimental development”. November 3-4. England London, p.318-324.
2. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa>

3. <https://www.google.com/search?q=Qqallery&aq=Qqallery&aqs=chrome.69i57j0i13i512l2j46i13i175i199i512l4j46i13i199i465i512j46i13i175i199i512j0i13i512.4432j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

Elşən Valeh oğlu Muxtarlı
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
muxtarlielsen@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ VƏ ONUN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİ

***Açar sözlər:** antiinfllyasiya, dövlət siyasəti, adaptasiya, sosial siyasət, mübarizə*

***Keywords:** anti-inflation, state policy, adaptation, social policy, struggle*

Azərbaycanda bu sahədə kəskin siyasətin yeridilməsi bir problem kimi qarşıda durur. Ona görə də 1994-cü ilin axırında Milli Bankın təklifini nəzərə alaraq, Azərbaycan dövlətinin rəhbərliyi bu sahədə antiinfllyasiya, yəni öz mahiyyətinə görə pul-kredit siyasətinin 1995-ci ildən yerinə yetirilməsinə başladı. Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin ümumi həcmi azalması; mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının bir tərəfdən həcmi azalması (faktiki 0-ə enməsi), digər tərəfdən isə hesabat dərəcəsinin qalxması hesabına tələbi azalması, valyuta bazarında kredit emissiyası sahəsində nizamsızlığın aradan qaldırılmasında aktiv tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu siyasət özünün tezliklə müsbət nəticəsini göstərməyə başladı və 1995-ci ilin baharında manat özünü möhkəmləndirdi və ilin ortasında nizamlanaraq milli pul vahidinə çevrilib, hamı tərəfindən qəbul olundu.

Azərbaycanda infllyasiyanı üstələmək metodlarından danışarkən iki əsas şərtə nəzər salmaq lazımdır. İinfllyasiya şəraitində onu üstələmək üçün iki yanaşma mövcuddur:

- Adaptasiya siyasəti (İinfllyasiyaya uyğunlaşmaq);
- Antiinfllyasiya siyasəti ilə infllyasiyanı ləğv etmək (radikal).

Adaptasiya siyasətində bütün bazar subyektləri (dövlət, firmalar) öz fəaliyyətlərində inflyasiyanı, əsasən pulun alacılıq qabiliyyətinin düşməsinə nəzərə alırlar. Göründüyü kimi adaptasiya siyasətində inflyasiyanın mənşə səbəbləri nəzərə alınmır. Inflyasiya zamanı dövlətin ikinci siyasəti dövlətin bazar qüvələrinə minimal müdaxiləsi və antiinflyasiya tədbirləri görməsidir. Bura firmaların fəaliyyət şəraitinin həm daxili, həm də dünya bazarında liberallaşması, azad qiymət, milli valyutanın kursunun saxlanması aiddir.

İnflyasiyanın neqativ sosial-iqtisadi nəticələri dövləti müəyyən antiinflyasiya siyasətini, yəni bu neqativ prosesin səbəblərini aradan qaldırmağa imkan verən kompleks tədbirləri həyata keçirməyə məcbur edir. Təcrübədə bu siyasətin səmərəliliyinin zəruri şərtləri aşağıdakı kimi ifadə olunur: 1) cari inflyasiyanın elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsi; 2) maliyyə, pul, kredit təşkilatları ilə hökumət orqanlarının fəaliyyətinin uzlaşdırılması; 3) antiinflyasiya mexanizminin kompleksliliyi və çox həlqəliliyi.

Əgər inflyasiya proseslərinin strukturunda qeyri-monetar xarakterli faktorlar üstünlük təşkil edərsə, onların ardıcıl neyt-rallaşdırılması, həmçinin uyğun fiskal siyasətin (ümumdövlət maliyyəsinin – müalicəsi ilə əlaqədar) həyata keçirilməsini, investisiya prosesinin stimullaşdırılmasını, rəqabət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsini, istehlak xərclərinin məhdudlaşdırılmasını və s. tələb edəcəkdir. Inflyasiyanı fəal, əsas tədbirlərin görülməsi yolu ilə ləğv etmək və ya ona passiv uyğunlaşma ilə kifayətlənmək-məsələsinin həllini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək lazımdır. Əks təqdirdə hakimiyyətin fəaliyyəti əməkhaqqının, pensiyaların, maddi yardımların, faiz stavkalarının, şirkətlərin investisiya xərclərinin (amortizasiya ayırmaları daxil olmaqla) və s.-nin. indeksasiyasını zərurətə çevirir. Əhalinin qiymətlərin davamlı artımına adaptasiyanın bu cür alətləri inflyasiyanın səbələrinə və mexanizmlərinə deyil, daha onun nəticələrinə söykənir. Həmçinin onlar

İnflyasiya proseslərini nəzərəcərpacaq dərəcədə gücləndirə bilər. Ümumiyyətlə, büdcə defisitinin maliyyələşdirilməsində borc üsullarından istifadə antiinflasiya tənzimlənməsinin komponenti sayılmır. Çünki bu hal, prinsip etibarilə, qiymət dinamikasının stabilləşmə problemini həll etməyərək sadəcə olaraq mövcud problemin həllini gələcəyə keçirir. Keçidin ilkin mərhələsində ölkəmizdə antiinflasiya tənzimlənməsinin hələ bir variantı da realizə olunmuşdur. Lakin əslində bu, prinsip etibarilə, inflasiya problemini həll etmədi.

İnflyasiya ilə mübarizə – müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş siyasi proqram deyil, müddətsiz proqramdır, dövlətin gündəlik öhdəliyi, onun daimi funksiyasıdır. Hökumətin və Mərkəzi Bankın əsil məqsədi yalnız inflasiyanı mülayim, balanslaşdırılmış, proqnozlu, yəni həm də onu nəzarətdə olan bir prosesə çevirməkdən ibarət ola bilər. Antiinflasiya siyasətinin formalaşması zamanı dövlət təkcə onun məqsədli istiqamətini deyil, həm də müddətli intervalını da müəyyən etməlidir. Ancaq müəyyən interval müddətində verilmiş məqsədə çatmaq olar. Bu dövrün davamlı olması, etməsi istiqamətinin müəyyən edilməsi, dəyərləndirilməsi qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımı tempindən çox asılı olar.

İnflyasiyanın iqtisadi və sosial nəticələri mürəkkəb və müxtəlifdir. Onun böyük olmayan sürəti qiymətin qalxmasına və gəlir normasına təsir edib, bununla da müvəqqəti konyukturanın canlanmasının faktoru olur. İnflyasiyanın dərinləşməsi istehsalın yüksəlməsinə ciddi maneəçilik törədir, cəmiyyətin iqtisadi və sosial gərginliyinə səbəb olur. Sürətli inflasiya təsərrüfatı bərbad hala qoyur, nəinki kiçik biznesə, hətta iri korporasiyaları ciddi iqtisadi zərər vurur. Bu iş əsas etibarilə konyukturanın qeyri-müəyyənliyindən irəli gəlir. İnflyasiya effektiv makroiqtisadi siyasətin aparılmasını çətinləşdirir. Onu da deyim ki, qiymətin qeyri-bərabər qalxması iqtisadiyyatın sahələri arasında disproporsiyayı gücləndirir, daxili bazarda məhsulun satışında problemlərin

yananmasını sürətləndirir. Bundan başqa inflyasiya şəraitində əhalinin yığılımı qiymətdən düşür, kredit verən bank və müəssisələr itkilərə məruz qalırlar. İstehsalatın beynəlmiləşməsi inflyasiyanın ölkədən-ölkəyə keçməsinə asanlaşdırır, beynəlxalq valyuta və kredit əlaqələrini mürəkkəbləşdirir. İnflyasiya əmək məhsuldarlığının təsərrüfat effektini azaldır və texnoloji gerilik yaradır.

Əsəd Məhəmməd oğlu Quliyev
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
dissertant
asadquliyev@gmail.com

ƏMƏKDAR RƏSSAM İSMAYIL MƏMMƏDOV YARADICILIĞINDA MİLLİ ƏNƏNƏLƏRİN TƏSVİR VƏ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: İsmayıl Məmmədov, yaradıcılıq, milli, ənənə, təsvir, təzahür, xüsusiyyət

Keywords: Ismayil Mammadov, creativity, national, tradition, description, manifestation, feature

İ.Məmmədovun (1948-2016) yaradıcılığında mövzu, süjet və əsərin texniki işlənmə xüsusiyyətləri baxımından onun Azərbaycan incəsənətdən gələn milli ənənələrə nə qədər və nə dərəcədə bağlı olduğunu, bu ənənələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etdiyini görmək və müşahidə etmək olar. Təbidir ki, orta əsrlərdə İslam dinin humanitar sahələrdə aparıcı rola malik olduğu, əsrlərlə oturuşmuş ənənə və qaydalar yaratdığı məlumdur. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının həyatında böyük izlər buraxmış İslam sənəti ənənələri minillik bir dövrdə silinməz izlər buraxmışdır. Memarlıq, miniatüra, dekorativ tətbiqi sahələrdə qazanılmış yüksək nəaliyyətlər təbii ki, islam ənənələrinə bağlı və onunla sıx əhəngdar olmuşdur.

İ.Məmmədov yaradıcılığında milli ənənələri özündə əks etdirən rəngkarlıq əsərlərindən “Analıq” (1974), “Yenə də bahar” (1979), “Nağıllardan” (1979), “Kənddə konsert” (1981), “Çay plantasiyasından qayıdış” (1982), “Qarpız satan” (1982), “Pəhlivan” (1983), “Yayda” (2008), “Abşeronda” (2008), “Çörək dəstəsi” (2008), “Pensar kəndindən olan ixtisaslı işçi” (2008), “Bacarıqlı işçi” (2008), “Pinəçi” (2008), “Gözəllik uğrunda savaş” (2008), “Güləş” (2008), “Tacir Məşədi”

(2008), “İncəsənət havadarları” (2008), “Duel” (2009), “Öküzlə döyüş” (2009), “Dəvə ilə döyüş” (2009) və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. Ümumi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, rəssam yaradıcılığında əsas olaraq milli mövzulara, etnoqrafik çalarlara, mifoloji və əfsanəvi süjetlərə, əsatir və dastanlarımızdan süzülüb gələn obrazlara, xalq yaradıcılığı nümunələrinin təsvirinə və bədii fəlsəfi təzahürünə geniş maraq göstərmiş bu sahədə sadalanan rəngkarlıq əsərlərinin ərsəyə gəlməsində rəssam olaraq, üzərində düşən vəzifəni yüksək məharətlə həyata keçirmişdir.

İ.Məmmədovun etnoqrafik, özündə tarixi, milli və ənənəvi dəyərləri daşıyan əsərlərinin sırasında “Yayda”, “Abşeronda”, “Çörək dəstəsi”, “Pensar kəndindən olan ixtisaslı işçi”, “Pinəçi”, “Gülüş”, “Tacir Məşədi” adlı əsərlərinin adlarını xüsusi ilə qeyd etmək gərəkdir.

İ.Məmmədov “Pensar kəndindən olan ixtisaslı işçi” adlı əsərində Azərbaycanın cənub bölgəsi Lənkəran kəndi olan Pensar kəndindən olan xanımın təndir hazırladığı məqamda təsvir olunub. Xanımın ətrafında hazırladığı saxsı təndir nümunələrinin təsvir edilməsi, kompozisiyanın bədii təsir qüvvəsini artırır, əsərə ritmik harmoniklik və dekorativlik bəxş edir. Əsərin kolorit həlli uğurla icra olunub. İ.Məmmədovun çörək bişirmə ənənəsi ilə bağlı yaratmış olduğu bu üç kompozisiya vahidlik əmələ gətirir və rəssamın bu cür etnoqrafik mövzuya heç də sadə həvəsdən yanaşmadığını göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəssam bu əsərlərini Nyu-Yorkda yaşadığı zamanlar işləmişdir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, rəssamı belə milli, etnoqrafik mövzuların kətana canlandırmaq necə olmuşdur ki, uzaq Amerika qitəsində qərara almışdır. Bəli, rəssamın belə mövzuların bu dərəcədə inandırıcı və bədii zövq aşılaman əsərləri məhz elə qürbətdə olduğu zaman, Vətən eşqi ilə rəssam təxəyyülü coğşduğu zaman yarada bilərdi. Təbiir ki, onillərlə rəssamın təxəyyülündə formalaşmış və özü ilə daşdığı, sanki kodlaşmış

bədii duyğularını kətana köçürmək onun elinə, vətəninə və ənənələrə bağlılığından irəli gəlmişdir. Yaradılmış kompozisiyalarda rəssam surətlərin gözlərini qapalı şəkildə təsvir edib. Bu metodla rəssamın daha çox mövzunun, süjetin dinamikasını və özəyini açıb göstərməyə çalışıb. Rəssam bununla vurğunu nəyə işarə etdiyini göstərmək istəmişdir.

“Yayda” adlı əsərdə bulaq başından səhnglərdə su doldurub gətirməyə gedən xanımların, açıq təbiət qoynunda və milli koloritli etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə seçilən (xanımların geyimləri, baş örtüyü, səhənglər) formada təsvir edilməsi əsərin dekorativ planda işlənməsinə hesablanıb. Əsərin kompozisiya quruluşu və rəng qamması da ustalıqla həll edilib.

İ.Məmmədovun “Pinəçi”, “Güləş” və “Tacir Məşədi” adlı əsərləridə milli etnoqrafik çalarlı, özündə nostalji duyğuları yaşadan, kompozisiya və kolorit, obrazların və köməkçi hissələrin işlənməsi baxımından rəssamın xüsusi məharətlə yadda qalan, diqqəti cəlb edən və tamaşaçıda xoş hisslər yaradan əsərlər ərsəyə gətirdiyini vurğulamaq olar. Çatmatağlı pəncərənin fonunda, başında buxara papaq, ağ saqqallı pinəçinin iş məqamında təsvir edilmiş surətinə tamaşa edəndə rəssamın yaratmış olduğu qəhrəmanının taleyi, keçmiş haqqında insanda düşüncələr yaranır. Ustanın sol tərəfində yanan lampanın ətrafa saçdığı işıq və pinəçinin əhatəsində ləvazimatlar və təmir etdiyi ayaqqabı tayları qoca kişinin ömür yollarından boylanan işıqlı yoldur sanki, bunlar hamısı tamaşaçıya əməyin, zəhmətin insanı ucaltmasını söyləyir.

İ.Məmmədovun yaradıcılığında əks olunan milli bədii ifadə tərzinin əks olunduğu əsərlərin əsas özəlliklərini və əks olunma xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə qeyd etmiş olsaq bu rəssamın milli incəsənətə və milli mədəniyyətə olan bağlılığını və sevgisini göstərir. Heç bir yaradıcı şəx və sənət adamı milli incəsənət ənənələrini və xüsusiyyətlərini bilmədən və sevmədən, ona yaradıcı şəkildə bağlı olmadan və bəhrələnmədən uğurlu bədii yaradıcılıq fəaliyyətinə malik ola

bilməz və sənətdə yüksələ bilməz. Bu baxımdan İ.Məmmədovun yaradıcılıq nailiyyətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri məhz elə milli incəsənətimizin köklərinə, özəlliklərinə bağlı olması və ondan yaradıcı şəkildə bəhrələnməsidir.

Ümumi şəkildə rəssamın yaradıcılığı və sənət əsərlərinin milli ənənələrə dayanan və özündə yaşadan çaxsaylı əsərlərinin bədii və texniki xüsusiyyətlərini araşdırıb, təhlil etmiş olsaq bu qənaətə gələ bilərik ki, İ.Məmmədovun bu istiqamətdə yaratmış olduğu sənət nümunələri təqdirə layiqdir, gənc rəssamlara nümunə olmaqla yanaşı sənətsünas alimlər və sənət adamları tərəfindən müsbət qarşılanır.

Gülnar Ramiz qızı Qəmbərova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

TOFIQ MAHMUDUN HEKAYƏLƏRİNDƏ TƏBİƏT TƏSVİRLƏRİNİN TƏRƏNNÜMÜ

***Açar sözlər:** Tofiq Mahmud, uşaq ədəbiyyatı, nəsr, təbiət, təsvir*

***Keywords:** Tofiq Mahmud, children's literature, prose, nature, description*

XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Tofiq Mahmud bir-birindən maraqlı, rəngarəng hekayələr müəllifidir. O, ideyaca müxtəlif hekayələr yazsa da, bunları uşaqlara asan təqdim etməkdən ötrü müxtəlif metodlardan yararlanmışdır.

Tofiq Mahmudun hekayələrində təbiət təsvirləri üstünlük təkil edir. Bu da müəllifin həm uşaq dünyasına dərinədən bələd olmasından irəli gəlir, həm də təbiət gözəlliklərinə məftunluğundan. “Qamışlıqlar arasında” hekayəsi belələrindəndir. Müəllifin dilindən qələmə alınmış bu hekayədə ağaclar, qamışlıq, cırcıramaların səsi elə doğal təsvir edilib ki, sanki oxucu həmin təbiət mənzərəsinin şahidi olur: “Başdan ayağa hər yeri dolandım. O tərəfdə, lap sahildə yan-yana üç söyüd bitmişdi, ondan iyirmi addım o yanda yenə üç söyüd vardı. Söyüdlər əkizlər kimi bir-birinə oxşayırdı. Muxtarın yanına qayıtdım. Yaxınlıqda başqa ada vardı. Başdan-başa gül-çiçəklə dolu idi. Muxtarın dediyinə görə bu gül-çiçəklər qışda da olur. Təkcə rəngləri dəyişir. Sanki adanı yox, suda böyük çələnki dövrələmə fırlanıb keçəndən sonra yeni bir adanın yanına çatanda cırcıramaların səsi aləmi götürdü.

Cırcıramaların xoru nə qərribə olarmuş! Adanın hər tərəfi qamış idi” (Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, 2013: 275).

Tofiq Mahmud yaradıcılığını səciyyələndirən ən mühüm cəhət odur ki, o təbiət gözəlliklərinin təsvirinə çox önəm verir. “Yağışın nəğməsi”, “Süsən çiçəkləri” hekayələrində bunu aydın görmək olar. Birinci hekayədə yağın yağışın səsini nəğməyə bənzədən yazıçı yağış damllarını “sapa düzölmüş mirvarilər kimi par-par parıldayır və qar kimi ağırır” deyər təqdim edir, təbii, canlı boyalarla ecazkar təbiət gözəlliyinin yaratdığı mənzərədən şövqlə bəhs edir:

“Yenə yağışın nəğməsini dinləyirdim. İndi o bir qədər zəifləmişdi, bayaqkı kimi gur deyildi. Deyəsən kəsmək istəyirdi. Mən isə yağışın səsini dinləməkdən doymurdum. Bəstəkar yağış nə yaxşı mahnı bəstələmişdi. O gah güclənir, gah həzinləşir, gah bunlar təkrar olur, gah da pıçılı kimi səslənirdi. Get-gedə nəğmə öz gurluğunu itirirdi. Yağışın narın-narın yağması bayaq qar kimi gördüyüm damlları yoxa çıxarmışdı. Gözlərim qaranlığa alışmışdı. Ağaclarda damllar gecə böcəkləri kimi işim-işim işləyir, yarpaqlardan süzölüb tez-tez axırdı.

Yağış nəğməsini oxumaqdan yorulmurdu. Arada məni yuxu apardı. Yuxuda da bu nəğməni eşidirdim” (Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, 2013: 247).

“Süsən çiçəkləri” hekayəsində də təbiət mənzərəsinin təsviri ön plandadır. Süsən gülünün adını daşıyan Süsənin heyramiz gözəlliyini təsvir edən müəllif sanki gülün adı ilə qız arasında oxşarlıq yaradaraq bədii təsvir vasitələrindən olan təşbehin mükəmməl formalarından yaradır, beləliklə yüksək sənətkarlıq qabiliyyətini nümayiş etdirməyə müvəffəq olur.

“Heyrət” hekayəsində müəllif qış və yaz fəslinin özünə-məxsus incəliklərini, füsunkarlığını, ecazkarlığını canlı, dolğun boyalarla təsvir edir. Qış fəslə haqqında o yazır: “Onda hər tərəf ağappaq idi, ağacların budaqları qarla yüklənmişdi. Nigar qayanın yanında böyük cökəni görəndə heyramlənirdi. Ağac

çılpaq olsa da, gözəlliyini itirməmişdi. Yoğun budaqları qarla örtülmüş, nazik budaqları qarı saxlaya bilmədiyi üçün necə varsa, eləcə aşağıya doğru sallanmışdı. Nigar başını qaldırıb əzəmətli, qollu-budaqlı, ağ don geyinən bu ağacı seyr etməkdən doymadı” (Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, 2013: 289).

Eyni məkanın, meşə içindəki cökə ağacının yaz fəslində təsvirini bu hekayədə müəllif belə yaratmışdır: “Yamyaşıl cökə elə bil nəhən çətir kimi açılmışdı. Salxımlar kimi sallanan çiçəklərin ətri daha da gurlaşdı. Nigar başa düşdü ki, bayaqkı ətir elə bu cökə ağaclarından gəlirmiş! Başını qaldırıb qışda olduğu kimi yenə ağaca baxdı. Qol-budaqları yaşıllıq içində itmişdi. Birdən qayanı da gördü, qəhvəyi rəngli bu qayanın üstünü uzanan bir-iki yaşıl budaq örtmüşdü. Nigar ağaca yaxın gəlib gövdəsinin altından yuxarıya boylandı, başı üstündən qovuşan budaqların çiçəklərlə, yarpaqlarla birlikdə qeyri-adi mənzərəsini görə bildi” (Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, 2013: 290).

“Meşəbəyinin söhbəti” hekayəsində də təbiət gözəlliklərinin təsvirinə müəllif geniş yer vermişdir. Ümumiyyətlə, Tofiq Mahmudun hekayələrində təbiət təsvirlərinə tez-tez təsadüf olunur. Diqqətimizi çəkən mühüm məqam ondan ibarətdir ki, bu gözəlliklərin təcəssümü demək olar ki, ətraf mühitin hər deetalını əks etdirir. Yağışın yağması, qamışlığın mənzərəsi, ağacın görünüşü, çayın səsi o qədər təbii, ustalıqla təsvir edilir ki, kiçikyaşlı oxucu bu canlı aləmi sanki öz gözləri ilə görür, bu da təbiətə sevgi hisslərinin təməlini qoyur: “Səhər bərk yağış yağmışdı. Günorta hava açılan kimi meşəyə çıxdım. Yağışdan sonra meşəni gəzməyi çox sevirdim. Çünki hər şey təzələşirdi. Yağış meşənin tozunu çırpır, yuyur, onu gözəlləşdirirdi. Bütün ağaclar təzəcə çiçəklənmiş kimi tərəvətli, şəffaf olurdu. Bu zaman meşənin gəncliyi özünə qayıdırdı” (Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, 2013: 639).

“Yaylaqda” hekayəsində təbiətin əvəzəilməz guşələrindən biri olan yaylaq, onun heyrətətamiz gözəlliyi müəllif qələmindən süzülən incə boyalarla təbii ahəng yaradır. Kənd məktəbində

müxtəlif briqadalara təhkim edilmiş uşaqlar Şirəli babanın yanına gedəndə qoca sevinir, Davudu “Balaca çobanım” adlandırır. Bu hekayədə uşaqların heyvanlara qayğısı təsvir olunmaqla yanaşı, yaylaqda olan qoyun-quzular, onların kənd həyatına rəng qatan səsi müəllif tərəfindən dolğun şəkildə təsvir edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Tofiq Mahmud nəsrini nəzərdən keçirərkən onun nə qədər canlı, dolğun təbii boyalarla zəngin olduğunu şahidi olduq. Uşaqlar üçün yazılmış bu əsərlərdə müəllifin əsas qayəsi onların zövqünü formalaşdırmaq, milli ruhda tərbiyələndirməkdir.

Ədəbiyyat

1. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. (2013). Tofiq Mahmud; tərt. ed. Y.Əsgərova; red. R.Yusifovlu. Bakı: Tuna, 712 s.

Günəl Sabir qızı Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
gunelhuseynova1980adpk@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ARTIKLIN MƏTNYARATMA İMKANLARI

Açar sözlər: *artikl, mətnyaratma, dilçilik, müəyyənlik, ingilis dili,*

Keywords: *article, text certion, linguistics, certainty, English language*

Artiklin mətnyaratdırmadakı funksiyasından bəhs edən dilçilər arasında fikir müxtəlifliyinə rast gəlirik. Araşdırma nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, artikl olan bütün dillərdə mətnyaratmada müəyyənlik ifadə etmək üçün istifadə olunan əsas vasitə artikldır.

Eyni sözləri qeyri-müəyyən artikl haqqında da demək olar. Təbii olaraq, həmin müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını həm Azərbaycan, həm də rus dilində müəyyən vasitələrlə ifadə etmək olar. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik mənasını mətndə yaratmaq üçün digər vasitələrdən də - qeyri-müəyyənlik bildirən söz və hal şəkilçilərindən də istifadə edilə bilər. Azərbaycan dilində “bir”, rus dilində “odin” formaları daha işləkdir.

İngilis dilində olan bədii ədəbiyyat nümunəsinə müraciət edək:

“A man of Hurstwood's age and temperament is not subject to the illusions and burning desires of youth, but neither has he the strength of hope which gushes as fountain in the heart of youth. Such an atmosphere could not incite in him the cravings of a boy of eighteen, but in so far as they were excited, the lack of hope made them proportionately bitter. In part it was an awesome place to him, for here gathered all that he most respected on this earth - wealth, place, and fame”.

Nümunə gətirdiyimiz məm parçasında giriş qeyri-müəyyənlik ifadə edən “a” artıqlı ilə başlayır və mətn parçası boyu bu qeyri-müəyyənliyi müəyyənləşdirməyə çalışan müəllif müəyyən artıqlı, işarə əvəzliyi və digər vasitələrdən istifadə edərək nəzərdə tutulan informasiyasını əks tərəfə ötürməyə çalışır. Mətn parçasını Azərbaycan dilinə çevirəndə ümumi məzmun saxlanılmaqla, Azərbaycan dilindəki mətnlərdə də qeyri-müəyyənlik, müəyyənlik bəzi vasitələrlə, yəni ya hal şəkilçisi vasitəsi ilə yaxud, “bir” sözü ilə, “this” və “that” işarə əvəzlilikləri də, müvafiq olaraq, Azərbaycan dilinə “bu” və “o” kimi əvəzliliklərlə transformasiya olunur. Nəticədə, dilin daxili struktur sistemi qorunur və Azərbaycan dilli mətn parçası alınır.

Qeyri-müəyyənlik artıqlı semantik xüsusiyyətlərinə görə anafirik əlaqə funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Bu da onunla izah olunur ki, həmin artıqlı işlənərkən işarə etdiyi subyektin funksiyasını yermə yetirir. Yuxarıda nümunə gətirilən məm parçasında hər iki artıqlı işlənmiş və qeyri-müəyyənlik artıqlı Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən “bir” sözü ilə verilmişdir.

İnsanlar, ümumiyyətlə, sözlərə həddən artıq əhəmiyyət verir. Onlara elə gəlir ki, sanki sözlər böyük nəticələrə səbəb olur. Həqiqətdə isə sözlər, adətən, çox az inandırıcıdır. Onlar ancaq arxalarında gizlənmiş dərin, coşğun hiss və arzuları tutqun surətdə ifadə edir. Ürək isə ancaq dil ona mane olmadığı vaxt qulaq asır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində artıqlı yoxdur, lakin mətnin komponentləri arasındakı əlaqələr həm struktur əlaqə, həm də mətnyaradan komponentlərin müxtəlif vasitələrlə bir-biri ilə bağlanması nəticəsində mətni formalaşdırır. Belə formalaşmalardan bəhs edərkən K.Abdullayev yazır: “Mətnin tərkib komponentləri bu mənə münasibətlərinə daxil ola bilərlər: sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti və eynizamanlılıq münasibəti. Komponentlər arasındakı bu qarşılıqlı mənə münasibətləri müxtəlif bağlayıcı formalarla

müşayət olunurlar ki, bunların hesabına bu və ya başqa münasibət daha kəskin şəkildə özünü göstərir” (Abdullayev, 2011: 248).

K.Abdullayevin fikirləri ilə tam razıyıq və nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında qeyd olunan münasibətlər, demək olar ki, müəllifin mövqeyi ilə tam üst-üstə düşür.

İngilis dili materiallarında müəyyənliyi ifadə edən artiklın vəzifəsini Azərbaycan və rus dilində işarə əvəzliyi və komponentlər arasındakı semantik əlaqələr yerinə yetirir. İngilis dili materialı əsasında müəyyənlik kateqoriyasının ifadəçisi olan “the” artiklinin ayrılıqda mətnyaratma xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirən nümunəyə nəzər salaq:

“The reason for his interest, was deeper than mere desire. It was a flowering out of feelings which had been withering in dry and almost barren soil for many years. It is probable that Carrie represented a better order of woman than had ever attracted him before” (Todorov, 1971: 89).

Mətni digər sintaktik konstruksiyalardan fərqləndirən onun genişliyi, ardıcılığı, rəbitəliliyi və tamlığıdır. Ona görə də mətnin bu əlamətləri onun kommunikasiya vahidi kimi informasiya ötürmək üçün əsas bir vasitə olmağını vurğulamağa imkan verir. Mətni formalaşdıran vasitələrdən bəziləri mətnin xarici formasına, digərləri isə daxili formasına aiddir.

Mətn yaradarkən situativ müəyyənlikdə əsas rolunu danışan və dinləyənin obyektini realı-nitqin obyektini haqqında olan biliklər oynayır. İlk dəfə nitqdə xatırlanan özündə müəyyənlik ifadə edir və o an ən azı danışan və dinləyənin məlumdur.

Burada qeyd etmək vacibdir ki, müəyyən denotatın göstərilməsi üçün presuppozisiya kifayət etməsin. Belə hal həm dialoji, həm də monoloji nitqdə ola bilər. Belə hal konkret nitq situasiyasında mümkündür.

Məlumdur ki, müəyyənlik funksional-semantik kateqoriyadır. Müxtəlif dil ailələrinə daxil olan dil materiallarının təhlili onu deməyə əsas verir ki, bütün xalqlarda təfəkkür eynidir, lakin onun kateqoriyaları dil sisteminin müxtəlif vasitələri ilə ifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (2011). Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: “Zərdabi” LTD, 210 s.
2. Todorov, V. (1971). The place of style in the structure of the text. Literary style: A Symposium. London-New York, 316 p.

İlhamə Muxtar qızı Ağazadə
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
iahmadova@inbox.ru

UŞAQ FOLKLORUNUN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİ

Açar sözlər: Bəhlul Abdulla, uşaq, folklor, oyun, mahnı

Keywords: Bəhlul Abdulla, child, folklore, game, song

Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm bir hissəsini təşkil edən uşaq folkloru bildiyimiz kimi uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncələrini, məşğuliyyətlərini və arzularını əks etdirir, balacaların zövqünə, biliyinə, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğun düzüb-qoşulur. Bu folklor nümunələri həm böyüklərin, həm də uşaqların yaradıcılığı hesabına zənginləşir. Uşaq folklorunun meydana gəlməsi bir tərəfdən ilkin etiqadlarla, təsəvvürlərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən lap qədimlərdən uşaqları dövrün tələbinə uyğun şəkildə böyüdüüb tərbiyələndirmək, körpəlikdən əməyə, işə alışdırmaq, mübarizəyə hazırlamaq və s. ilə əlaqədardır.

Söz sahiblərinin bir mənalı qənaətinə görə uşaq ədəbiyyatını öyrənməyə mütləq uşaq folklorundan başlamaq lazımdır. Bunu nəzərdə tutan Zahid Xəlil yazır: “Yaxşı uşaq ədəbiyyatı uşağa ana südü qədər zəruridir”. Yenicə dünyaya gələn körpə ana laylarını, əzizləmələri, nağılları dinləyə-dinləyə ruhuna, qəlbinə torpaq, təbiət,ən başlıcası Vətən sevgisi dolur. Uşaqlar buradakı ibrətəməz fikirlərlə müdrikləşir, mətanətli, iradəli olur, özündən böyüklərə hörmət öyrənir. Folklor örnəkləri həm də məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafına kömək edir. Ramazan Qafarlı yazır: “Uşaq bütün məsələlələrə öz pəncərəsindən baxır. Oradan hər şey başqa rəngdə görünür. Uşaq möcüzələri adi hal kimi qəbul edir. Gerçəklik uşaqlar üçün fəvqəltəbiliyin, qeyri-adiliyin içərisindən keçib gəlir. Onun folklorla münasibəti də bu şəkildədir. Rastlaşdığı

şeyləri qeyri-adi şəklə sala bildiyi bədii yaradıcılıq nümunələri uşağa məxsus hesab edilir”.

Mənəvi mədəniyyətimiz sayılan uşaq folklorunun toplanıb nəşr edilməsində, tərtibində xidmətləri olan dəyərli alimlərdən biri də folklorşünas Bəhlul Abdulla olmuşdur. Alim uşaq folklorunun həm lirik, həm epik, həm də dramatik növünə aid nümunələri böyük qayğıkeşliklə, qədirşünaslıqla toplayıb tərtib etmişdir. 2001-də “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün folklor antologiyası”, 2005-də “Azərbaycan folkloru” 2010-da “Azərbaycan xalq uşaq oyunları”, 2005-də “Azərbaycan nağılları” 5 cildə B.Abdullanın uşaqlar üçün nəşr etdirdiyi dəyərli toplulardandır. Müəllif ümumilikdə uşaq folklorunda dəyəri və sanbalı ilə seçilən bu nümunələri əhatə etdiyi mövzu, ideya, forma və məzmunu, hətta sözlərin seçilib düzülməsi, ifadə tərzini baxımından uşaqların zövqünə, biliyinə, dünyaya baxışına, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırmağa çalışmışdır.

Alimin “Ağılar haqqında”, “Alqışlar və qarğışlar”, “Andlar haqqında”, “Rəvayət haqqında”, “Xalq oyun-tamaşaları” (5-ci sinif üçün dərslik), “Bala dadı bal dadı”, “Atalar sözü və məsəllər haqqında”, “Bayatı haqqında”, “Dastan haqqında”, “Dualar haqqında”, “Əfsanə haqqında”, “Laylalar və nazlamalar haqqında”, “Lətifə haqqında”, “Mərasim nəğmələri”, “Mif haqqında”, “Nağıllar haqqında”, “Sayaçı sözlər”, “Tapmacalar haqqında”, “Əmək nəğmələri”, “Nəğmələr haqqında”, “Novruz adətləri”, “Yel baba”, “Azərbaycan folklorunun arxaik janrları”, “Kərkük türkmənlərinin atalar sözləri” və s. topluları müxtəlif illərdə işıq üzünə gərəkib. Bəhlul Abdulla topladığı nümunələrdə uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncəsini, istirahətini, məşğuliyyətlərini, istək və arzularını ifadə etməyə çalışmışdır.

B.Abdulla tərtibçisi olduğu “Göyər səmənim göyər” kitabında xalqımızın əski tarixini daha çox özündə qoruyub yaşadan folklor janrlarından-ovsun, sınaq haqqında geniş məlumat verir. Xalqın düşüncəsini, həyata baxışını, etnoqrafik görüşlərini, adət-ənənə, mərasimlərini izləmək baxımından qiymətli sayılan

sınamaların yaranıb formalaşma səbəblərini açıb göstərmişdir. Qədim insan təbii fəlakətlərin, xəstəliklərə qarşı mübarizədə, ağır əməyini yüngülləşdirməkdə, arzu və istəklərini həyata keçməsində ovsunları vasitə, söykənəcək nöqtəsi bilmişdir. B. Abdulla göstərir ki, çox möhkəm qəliblənmiş qafiyə sistemi olmasına baxmayaraq, ovsun nəğmələri folklorumuzun ayrı janrları, misal üçün, nağıl, lətifə, bayatı, əfsanə, tapmaca və s. tək müstəqil yayıla bilməmişdir. “Topluya daxil edilmiş “Başdan-başa”, “Süməkə-süməkə”, “Nərgizə bax, Nərgizə”, “Keçəl-keçəl baniya”, “Ay Rza, Rza”, “Oğlumun adı Əlizi”, “Sıradan çıx”, “Birə-bizə”, “Ekli-məkli” sınağa nümunələri, öcəşmələr, alqışlar, dualar və s. B. Abdullanın şəxsən özünün zərrə-zərrə seçib topladığı materiallardır.”

Xalq yaradıcılığı sahəsi sayılan fal haqqında, daha sonra ilin fəsilləri, “Xıdır Nəbi” mərasimindən söhbət açan B. Abdulla qeyd edir ki, kitabdakı materiallar xalq yaradıcılığımızın mühüm sahəsi ilə ətraflı tanış olmaq imkanını genişləndirirsə, o biri yandan onlar sonrakı dövr mənəvi mədəniyyətimizin, eləcə də bu mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan yazılı ədəbiyyatımızın hansı qaynaqlara söykənərək inkişaf edib formalaşması barədə müfəssəl təsəvvür yaradır. Kitab 8 bölmədən ibarətdir. Burada laylalar, nazlamalar, cıratmalar, öcəşmələr, sataşmalar, düzgülər, oyun nəğmələri, sanamalar toplanıb nəşr edilmişdir. Alimin topladığı laylaları məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: yuxulatmalar, əyləndirmələr, bəsləmələr, arzulamalar, bənzətmələr, inam və etiqaqlarla bağlı olanlar (qarğış-laylalar, alqış-laylalar, qurbanlıqlar), şikayətlər (anaların öz güzəranından narazılığı və xəstə uşaqların sağalması üçün yalvarışlar).

Nazlamalarla laylalar arasında mövzu-məzmun cəhətdən yaxınlıq olsa da bu janrlar bir-birindən fərqləndirən B. Abdulla ikimisralı, dördmisralı, beşmisralı, altımisralı və s. formalı nazlamalardan misallar göstərmişdir.

Daha sonra uşaq nəğmələrindən düzgülər, oyun nəğmələri, öcəşmələr, sataşmalar, cıratmalardan nümunələr verilmişdir, burada verilən uşaq nəğmələrinin mövzuları rəngarəngdir.

Bəzilərinə məzmun rol oynamır, saylar sadalanır, ritmik sözlər bir-birinin ardınca düzülür, səslərlə, səs birləşmələri ilə ahəng yaradılır, yalanlardan, əyləncəli təsvirlərdən qurulur.

Qədim insan əkin sahələrini ölçəndə naxırdan qayıdan mal-qaranı sayanda işi asanlaşdırmaq və alınan rəqəmləri uzun müddət yadda saxlamaq məqsədilə xüsusi nəzm nümunələri-sanamaları yaratmışlar. Bu kitabda on dörd sanama toplanmışdır. Uşaqların şəxs adları üzərində qurub yaratdıqları, bir-birinin paxırını açan, xasiyyətlərindəki nöqsanları, çatışmamazlıqları “tənqid edən” nümunələrə - cırnatmalara da kitabda yer ayrılmışdır

Uşaq folklorunun epik janrına aid edilən yanılmaclar da tərtibçinin diqqətindən yayınmayıb. Burada maraqlı, söz oyunlarında ən çox işlənən yanılmac nümunələri verilib. “Azərbaycan xalqının tarixini” yazmaq təşəbbüsündə bulunan B.Abdulla bildirir ki, “örnəklərdəki görüş və anlayışların doğurduğu qənaət biz azərbaycanlı türklərinin də dünyanın ən qədim xalqlarından olmasını söyləməyə haqq qazandırır. Həm də bu nümunələr yazılı ədəbiyyatımızın hansı qaynaqlara söykənərək inkişaf edib formalaşması barədə müfəssəl təsəvvür yaradır”.

Toplulara daxil edilmiş çoxsaylı nümunələr folklorumuzun müxtəlif janrlarını əhatə etməklə yanaşı, həm də şifahi ədəbiyyatımızın zənginliyi, milli-mənəvi dəyərlərimiz haqqında geniş təsəvvür yaradır.

Tərtibçiləri B.Abdulla və T.Babayev, elmi redaktoru M. Qasımlı olan 2008-ci ildə ilk dəfə çap olunan “Novruz bayramı ensiklopediyası”nda milli bayramlarımız içərisində özünəməxsus yeri olan Novruz bayramının mahiyyəti, tarixi kökləri, əski qaynaqlarda yeri açıqlanır. “Xalq bayramı” adlanan ön sözdə Novruza qədər keçirilən “çillələr”də (“Böyük çillə”, “Kiçik çillə”) qışı yola salıb, yeni günü qarşılamaq məqsədiylə keçirilən “Novruz çərşənbələri”ndə təbiətə təsir etmək, işığı-günəşi çağırmaq öz əksini tapmışdır.

Folklorşünas alim demək olar ki, bütün elmi və bədii fəaliyyəti boyu uşaqları unutmamış, dəfələrlə 5-ci, 6-cı, 7-ci siniflər

üçün hazırladığı dərs vəsaitlərində müstəqil dövlətimizin müstəqil vətəndaşı kimi böyüyəcək, formalaşacaq körpələrimizin, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarımızın tərbiyəsində, doğma yurda, vətənə məhəbbət bəsləməsində, vətənpərvərtək yetişməsində milli-əxlaqi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi mənimsəyib dərk etməsində müstəsna rolunu oynayan nümunələri toplayıb tərtib etmişdir.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplaya-toplaya B.Abdulla özü də nağıl yaradıcısına çevrilib. Alimi on beşdən çox nağılın müəllifi kimi tanıyıraq. “Dovşan, fil və balina”, “Açgöz siçanın nağılı”, “Fil və sərçə”, “Ovçu və bülbül”, “Çəkməçi”, “Həqiqətə oxşayan yalan” və s. nağıllar müxtəlif illərdə “Xəzər-xəbər” jurnalında nəşr olunmuşdur. Onun yazdığı bu nağıllarda da şifahi örnəklərdə olduğu kimi məktəbyaşlı uşaqlara düzlük, mərdlik, yurdsevərlik, qəhrəmanlıq və s. nəcib keyfiyyətlər aşılır.

Mələhət Yusif qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
mammadova.1967@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN SOSIAL-PSIXOLOJİ AMİLLƏR

***Açar sözlər:** yeniyetmə, milli xarakter, sosial amillər,
özünüdərk, psixologiya*

***Keywords:** adolescent, national character, social factors,
self-awareness, psychology*

Yeniyetməlik dövrü milli şüur və özünüdərk prosesinin ən ümdə olduğu bir dövrdür ki, məhz bu dövrdə onlar vətənə sevgi, səadət hissənin formalaşmasını tam olaraq dərk edir və anlayırlar. Müasir Azərbaycan yeniyetmələrinin sırf dünyagörüşünün və etik-əxlaqi şüurunun formalaşması məhz kütləvi informasiya vasitələrinin da daha böyük təsir imkanlarına malik olaraq dəyərləndirilir. Həmin mənbələrdən sırf informasiya qəbul edən yeniyetmələr mənəvi-psixoloji tələbatları daim təmin etmək üçün ən əlverişli imkanlar qazanır və internetə qoşularaq şəbəkə-virtual dünyasına çıxış imkanı qazanırlar.

Milli mənlilik şüuru eyni zamanda hər bir fərdin xarakterini, cəmiyyətə, insanlara və topluma münasibətini uyğun şəkildə müəyyənləşdirdiyindən, məhz sosial şəraitdən asılı qaydada və mümkün formada dəyişir ki, məhz bunun da əhatəsində hər bir insan da öz hərəkət və yaxud davranışını sərbəst surətdə seçərək, başqaları ilə qarşısındakı mümkün məsuliyyətini dərk edir. Erkən yaşlarda insanlara aşılana əsl yurd sevgisi, əsl vətən qeyrəti, mövcud toplum və ailə təəssübkeşliyi kimi siyasi-sosial keyfiyyətlər də məhz belə məsuliyyətlərdəndir və hər zaman keçdikcə sırf onun şüurunda kök ataraq elə milli mənlilik hissələrinin inkişaf etməsi üzrə olan məsələlərə səbəb olur ki, bu da nəticə olaraq

həmin şəxsədə elə məhz milli özünüdərk hissini getdikcə möhkəmlənərək onun mümkün qaydada təəssübkeş bir vətənpərvər olaraq və xalqın nümayəndəsi kimi yetişməsinə imkan yaradır.

Yeniyyətlərin məhz bu ruhda tərbiyə edilməsi üçün elə onun da öz Vətəninin, millətinin və xalqının tarixini bilməsi çox mütləqdir. Müasir gənclik olaraq məhz bugünkü müstəqilliyinin hansı çətinliklər hesabına başa gəldiyindən nə dərəcədə xəbərdar olarlarsa, tarix boyu da məhz xalqının hansı itkilərə məruz qalmasını, hansı çətinliklərdən keçdiyini bilərsə, elə gələcək nəsillər önündə öz məsuliyyətini bir o qədər də dərk etmiş olurlar. Azərbaycan xalqının önəmli adamı olan Nəriman Nərimanov deyirdi ki, Vətənin qədrini o kəs bilər ki, Vətənlə məhz onun ruhən bir rabitəsi olsun – Vətənlə birlikdə ağlasın və birlikdə gülsün. Çernişevskiyə görə isə, məhz insanın ləyaqəti də onun vətənpərvərliyinin gücü ilə ölçülən amillərdəndir. Məhz bu mənada, vətənpərvər, zəhmətkeş və öz ölkəsinin gələcəyini düşünən bir yeniyyətməlik yetişdirmək istəyiriksə, ilk öncə övdadlarımıza ləyaqət anlayışının tam məğzini təlqin etməli, həm də onları da bu ruhda böyütməliyik. Çünki vətənpərvər və millətsevər yeniyyətmələr həm də bütün ölkənin güclü dayağı və əsası deməkdir.

Bütün bunlar isə istər Azərbaycanın ümumi təhsil müəssisələri, o cümlədən də, ölkədə fəaliyyət göstərən məhz yeniyyətmələr üzrə olan təşkilatları qarşısında olan ciddi vəzifələr qoyulur. Yəni ölkəmizin mümkün rifahlı gələcəyi uğrunda mühüm dövrü təmin etmək istəyiriksə, o zaman məhz sağlam düşüncəli, o cümlədən, ləyaqətli və ən başlıcası, vətənpərvər yeniyyətmələr yetişməsi zamanı mühüm addımlar atmalı və maraqlı olmalıyıq.

Məhz bu gün Azərbaycan Respublikasının irəli sürdüyü yeniyyətmələr siyasəti də elə məhz deyilən istiqaməti də hədəfləyirdi. Əsas məqsədini məhz fiziki cəhətdən sağlam, o cümlədən, Vətəni hər an qorumaq üzrə hazır olan vətənpərvər yeniyyətməlik yetişdirməyin uyğun formada təşkil etdiyi yeniyyətmələr üzrə siyasəti müasir Azərbaycan yeniyyətmələrinin elə məhz milli vətənpərvərlik, iqtisadiyyat və tarix, o cümlədən,

mədəniyyətimizə mühüm hörmət ruhunda tərbiyə olunması və maariflənməsini, həmçinin, onların fərdi bacarıq və həmçinin, qabiliyyətlərinin mümkün qaydada üzə çıxarılmasını prioritet və əsas istiqamət olaraq nəzərdə tutur.

Yeniyyətlərdə olan Vətən sevgisinin əsaslı şəkildə formalaşdırılması, məhz bu istiqamətdə görülən əsas tədbirlərdən biri də məhz müasir yeniyyətlərin əsas və xüsusi əyləncə vasitəsi sayılan kompyuter oyunlarının elə Azərbaycan variantının hazırlanmasıdır. Sırr deyildir ki, məhz bu gün uşaqlar həmçinin lap erkən yaşlarından etibarən kompyuter oyunlarına mümkün meyl edir və məhz bu oyunlar yeniyyətlərin psixikasına öz təsirini göstərmişdir. Uyğun mənada həm valideynlərin, həm də bağça və məktəb müəllimlərinin ən başlıca vəzifəsi oyunların seçilməsi üzrə onlara yardımçı olmaqdan ibarətdir.

Bu günün mövcud yeniyyətləri məhz ölkənin gələcəyinin də ondan asılı olmasını dərk etməli, həmçinin, onun bugünkü uğurlarının və nailiyyətlərinin dünya siyasi arenası üzərində qazanması və inkişaf etmiş dövlət imicinin qorunması işində maraqlı olmalı, həmçinin bu yolun davamçısı olmaq üçün mühüm bir missiyanın olduğunu anlamalıdır. Yalnız bu mümkün halda irəli sürülən uğurlu bir iqtisadi siyasət nəticəsində həm dünya dövlətləri arasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Məhz Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı çox xoşbəxt gələcəyə layiqdir. Böyük və çox zəngin bir tarixi irsə və yeni bir tarixi elmə məxsus olan və Azərbaycanda bu gün məhz milli şüur, o cümlədən, millilik, yeniyyətlərdə xalqa olan milli özünüdərk inkişaf səviyyəsinə müəyyən mənada başqa prizmadan nəzər yetirməyə çalışacağıq.

Elvin Elçin oğlu Mirzəyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elvin.mirzayev.1999@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON BANK XİDMƏTLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *kommersiya bankları, elektron xidmətlər, inkişaf, aktual problemlər, rəqabət*

Keywords: *commercial banks, electronic services, development, problems, competition*

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə iqtisadiyyatın bir çox sektoru da öz növbəsində bu yeni mühitə uyğunlaşmalı olur. Hazırda dünyanın elə bir iqtisadi sferası yoxdur ki, orda elektron xidmətlər istifadə olunmasın. Bu isə özlüyündə dövlətlərin rifah səviyyələrinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan, əksər ölkələrin milli iqtisadiyyatın inkişafında əsas rol oynayan bank sektorunun elektronlaşması və internet bankinq xidmətlərinin təklif edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır (Məmmədov, 2003).

Azərbaycanda bir çox ölkələrdə olduğu kimi, kommersiya banklarının əsas hesab əməliyyatlarına aiddir: çeklər, akkreditiv hesablaşmalar, transfer əməliyyatları və s. Hər kəs bank filiallarına yaxınlaşmaqla istənilən bank xidmətindən yararlanmaqla bilər, lakin yaranan növbələrin sıxlığı və uzun müddət gözləmək xidmətin keyfiyyətini də aşağı sala bilər (Aslanov, 2014). Bu baxımdan insanlar onlayn növbə almaqla bank xidmətlərindən istifadə edə və ümumiyyətlə, banka getmədən, onlayn qaydada hesab əməliyyatlarını icra edə bilərlər. Artıq qabaqcıl ödəmə texnologiyaları böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq əksər banklarda tətbiq olunur və bu meyl get-gedə sürətlənməkdədir.

Dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı göstərir ki, kommersiya banklarının ilk onlayn əməliyyatları ödəniş əməliyyatıdır. Məlumdur ki, hal-hazırda da bankların fəaliyyətlərinin böyük bir sferasını əhatə edən ödəmə əməliyyatlarından bank hesabı olan, depozitə malik və müvafiq sənədlərə malik müştərilər istifadə edə bilərdilər, indi isə fiziki anlamda bankların vasitəçiliyinə ehtiyac olmadan demək olar ki, elektron qaydada bütün bu əməliyyatları həyata keçirmək mümkündür (Qruber, 2022). Nisbətən böyük miqyaslı əməliyyat hesab olunan kreditləşmə bir neçə il əvvələ qədər ancaq bank filiallarında fiziki sənədləşmə vasitəsilə həyata keçirilirdisə, indi nəinki elektron bankçılıq, hətta SMS-lə (SMS-bankçılıq) müəyyən məbləğdə kredit almaq mümkündür. Bunun üçün lazım olan sənədlər və müvafiq qeydiyyat prosesi bankın internet saytında və ya mobil tətbiqində həyata keçirilir, lazım olan məbləğ isə daha sonra müştərinin bank hesabına köçürülür. Artıq məsələ bu qədər sadələşmişdir (Mişkin, 2021). Azərbaycan əksər banklar elektron xidmətlər təklif edir və kreditin verilməsi də bura daxildir.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycanda elektron bank xidmətləri sektoru get-gedə inkişaf edir və dünya bankları ilə rəqabət aparır. Sözügedən sahənin müəyyən çatışmazlıqları da vardır və aşağıda həmin cəhətlər qeyd olunur, eyni zamanda onların aradan qaldırılmasına dair tövsiyələr verilir:

1. Bank xidmətlərindən istifadə etmək üçün müştərilər bankın rəsmi saytı və mobil tətbiqdən istifadə seçimləri arasında qalırlar, bu zaman mobil tətbiqlər lazımı səviyyədə sürətli çalışmadığı üçün əksər hallarda saytlara üstünlük verilir. Mobil tətbiqlər daha da inkişaf etdirilməli və xidmətlərin əsas episentri bu tətbiqlər üzərinə köçürülməlidir.

2. Hesab əməliyyatlarının aparılması zamanı müştərilər bəzən avtorizasiya və identifikasiya problemləri ilə üzləşirlər ki, bunun da əsas səbəbləri arasında zəif və gücsüz interfeys, proqram təminatında boşluqlar, saytın yenilənmə intensivliyinin az olması və s.- ni qeyd etmək mümkündür.

3. Elektron bankçılığın əsas siması hesab edilən mobil bank təbiiqlərində, əsasən, bank kartları vasitəsilə əməliyyatlar (pul köçürmələri, kommunal və digər ödənişlər və s.), bank hesabları, kredit və depozit haqqında məlumatlar yer alır. Yaxşı olardı ki, bank hesabları arasında köçürmə əməliyyatları daha da inkişaf etdirilsin və bu vasitə ilə bank kartı olmayan insanlar da elektron xidmətlərdən yararlanınsınlar.

4. Nəhayət, məlumdur ki, 2020-ci ildə aparılan bank islahatlarından sonra Azərbaycan banklarında kredit faizləri yenə də yüksək olaraq qalır. Kredit faizləri islahatlardan əvvəl 25-30 faiz aralığında idi, indi isə 15-20 faiz aralığındadır və inkişaf etmiş bir çox ölkələrlə müqayisədə bu faizlər yenə də yüksək hesab olunur. Bu baxımdan, daha çox insanın kreditləşməyə əlçatanlıq əldə etməsi üçün kredit faizlərini daha da azaltmaq məqsəduyğun olardı (Mikayılov, 2013).

Azərbaycanın kommertiya bankları daim ən modern informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə ayaqlaşmış və öz xidmətlərinin keyfiyyətini artırmışlar. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, bankın fəaliyyətinin genişlənməsi və inkişaf etməsi sadəcə elektronlaşma ilə mümkün deyildir. Marketing strategiyası, PR strategiyası və s. kimi məsələlərə də xüsusi diqqət ayrılmalı və vaxtında çevik qərarlar verilməlidir. Müştərilər və bankın maraqlarının uzlaşdırılması isə elektron bank xidmətlərinin inkişafında əsas və ən önəmli meyar olaraq qalır (Məmmədova, 2009).

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, Z. (2003). Bank işi və e-bankçılıq. Bakı.
2. Aslanov, A. (2014). Maliyyə və bank statistikasası. Bakı.
3. Qruber, C. (2022). Dövlət Maliyyəsi və Dövlət siyasəti. Bakı.
4. Mişkin, F. (2021). Pul, Bank və maliyyə bazarlarının iqtisadiyyatı. Bakı.
5. Mikayılov, Q. (2013). Azərbaycan Bank sisteminin maliyyə analizi. Bakı.
6. Məmmədova, N. (2009). Maliyyə və Kredit. Bakı.

Nişanə Nəsrullah qızı Kərimova
Bakı Slavyan Universiteti
kerimova.nishana05@gmail.com

SUAL CÜMLƏLƏRİNİN YARANMASINDA İNTONASIYANIN ROLU

Açar sözlər: intonasiya, cümlə, kommunikativ, funksiya, nitq
Keywords: intonation, sentence, communicative, function, speech

İntonasiya latın sözüdür, mənası “ucadan tələffüz etmək” dir. İntonasiya modallıq ifadə edir. Şifahi nitqdə hər hansısa fikrin, mövzunun məzmununu dəqiq və aydın şəkildə çatdırmaq üçün cümlələrin ekspressivliyini yaratmağa yönəlmiş intonasiya diqqətdə saxlanılır.

Təbii olaraq hər hansı bir cümlənin məzmunu ilə yanaşı, onun nə məqsədlə səslənməsi, işlənməsi də mühüm rol oynayır. Cümlə səslənərkən onun müxtəlif məzmunu yaranır. Hər bir cümlədəki səs, bəzən söz, söz birləşməsi uzanıb qısala bilər. Məsələn bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda intonasiyanın müxtəlif funksiyalara malik olması problemi ortalığa çıxır.

İntonasiyanın digər bir funksiyası söyləmin sadə, sadə müxtəsər, sadə geniş, mürəkkəb cümlə olmasını müəyyənləşdirməsidir. Bu, həmçinin cümlə üzvlərini, nitq hissələrini müəyyən etməyə köməklik göstərməklə yanaşı, cümlənin həmcins üzvlərinin, ara sözlərin və ifadələrin olub-olmamasını, eləcə də vasitəsiz nitqin müəllifin nitqindən fərqləndirilib ayrılması və başqa problemləri ayırd etmək qabiliyyətindədir. Bu isə öz növbəsində intonasiyanın sintaktik funksiyasını yerinə yetirməsinə işarədir.

Bundan başqa, intonasiya vasitəsilə danışanın münasibəti dinləyiciyə və yaxud auditoriyaya yönəlir. Bu intonasiyanın modallıq funksiyasını yerinə yetirməsinin ifadəsidir.

İntonasiyanın sonuncu funksiyası onun məntiqi funksiyasıdır. Bu məsələdə intonasiya verilmiş cümlənin məntiqi mənasının üzə çıxarılmasında əsas rol oynayır. İntonasiyanın bu funksiyası cümlədə yerini dəyişə bilər, bu o deməkdir ki, məntiqi məna əsas nitq hissəsində olmaqla bərabər yerini dəyişib köməkçi nitq hissəsi üzərinə də düşə bilər. Bu zaman həmin sözün çəkisi və qiyməti cümlədə artır, o, predikat rolunda olur.

Bütün bu yuxarıda qeyd etdiklərimiz müxtəlif intonasiya nümunələri (patterns) vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi heç bir cümləni biz konkret intonasiyasız təsəvvür edə bilmərik. Məsələn: “She comes” cümləsində səsimizin tonu cümlənin sonuna doğru enməyə başlayırsa, “Does she come? cümləsində isə əksinə olur. Belə ki, “Does she come?” cümləsində sona doğru getdikcə ton yüksəlir. Bu cümlə intonasiya vasitəsilə bir qədər uzun tələffüz olunur və cümlənin sual cümləsi olması intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunur. Həmin cümləni sevinclə, kədər və təəssüflə, təəccüb və heyretlə və sairə ilə deyə bilərik. Bu zaman isə təbii olaraq “She comes” cümləsində emosionallıq mənası hissə olunur. Tamamilə təbii olaraq həm xəbər, həm sual, həm də emosional mənalardan fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır desək, heç də bunun təsadüfi olmadığını şahidi ola bilərik.

Dilçilikdə nitqin ritmik və melodik cərəyanı intonasiya adlandırıldığından qeyd etdiklərimiz müxtəlif formada təzahür edir.

İlk növbədə intonasiyanın elementi olan melodikanın nədən ibarət olmasına müəyyən aydınlıq gətirək. Melodika dedikdə dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi əsas səs tonunun hərəkəti nəzərdə tutulur. Əsas səs tonunun isə iki növü vardır qalxan ton, enən ton. Qalxan ton qeyri-müəyyənlik, natamamlıq bildirir. Bu ton cümlənin həmcins üzvləri,

mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, sual cümlələrində və s. digər məqamlarda müşahidə olunur.

Enən ton müəyyənlik, bitkinlik bildirir. Məsələn:

– I have no time, he told me.

Qalxan ton isə qeyri-müəyyənlik, natamamlıq bildirir.

Məsələn:

– Are you going home?

İntonasiyanın başqa bir elementi ritmdir. Nitq prosesində bəzən sürətlənmə ləngimə ilə və ya əksinə olaraq əvəzlənir. Bu cür əvəzlənmələr nitq prosesində ritm yaradır.

İntonasiyanın digər bir elementi komponenti intensivlikdir. İntensivlik danışıq səslərindən olan saıtlərin tələffüz gücünə və zəifliyinə əsaslanır. Burada məhz nəfəs vermənin artma və azalması da nəzərdə tutulur.

İntonasiyanın növbəti komponenti tempdir. Temp nitqin sürətlə, orta sürətlə və yaxud ləng davam etmə müddəti ilə ölçülür.

Sual intonasiyası sual cümlələrində olur və onun da aşağıdakı kommunikativ növləri vardır: ümumi sual cümləsi, xüsusi sual cümləsi, alternativ sual cümləsi, discanktiv sual cümləsi.

Sual intonasiyasının ümumi sual cümləsi növü ingilis dilində köməkçi feil “to be”-nin müvafiq formasının cümlənin əvvəlinə keçməsilə yaranır. Məsələn:

Did Ali go to the lesson?

Did Ali go to the lesson?

Did Ali go to the lesson?

Will Ali go to the lesson?

İngilis dilində ümumi sual cümlələri qalxan, xüsusi sual cümlələri isə düşən tonla ifadə olunur. Məsələn: I hate cocoa - would you like a cup of tea then (təklif) Is it raining? - Is it raining? (təkrarlanan ümumi sual) I am sorry, Mammy. - Are you really, sorry (şübhə) He shot an elephant - Did he (çağırış) Cümlənin ümumi məzmununa verilən suala ümumi sual cümləsi deyilir. Ümumi sual cümlələri cümlənin baş üzvləri

arasındakı münasibəti ifadə edir. Belə sual cümlələrində müəyyən bir məlumat üzrə təsdiq (yes) və ya inkar (no) ibarət olan cavab tələb olunur. Ümumi suallara verilən qısa cavabın məzmununa uyğun olaraq dilçilər belə sualları “yes, no question” adlandırırlar.

Ümumi sual cümlələrində köməkçi və modal feillər vurğulu olur. Bunlarla yanaşı cümlənin tərkibində işlənən hər bir avtosemantik söz də vurğulu olur. İlk vurğulu hecadan son vurğulu hecaya kimi cümlənin melodik cizgisi pilləvari formada olur. Sonuncu vurğulu hecada səs tonunda dar diapazonlu qalxma baş verir. Səs tonunun qalxması cümləni sual kimi formalaşdırır. Ümumi sual cümlələri ən çox maraqlı ifadədir.

Nurlan Ramiz oğlu Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti

doktorant

nurlan.mammadov.r@bsu-uni.edu.az

ORCID: 0000-0002-9673-0862

KOUÇINQ ƏLAVƏ TƏHSİLİN MODELİ KİMİ

Açar sözlər: əlavə təhsil modeli, şəxsiyyətyönümlü inkişaf, kouçinq, müəllim mobilliyi, sosiallaşma səviyyəsi

Keywords: model of additional education, personality-oriented development, coaching, teacher mobility, level of socialization

Hələ XX əsrin əvvəllərində xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrdə, o cümlədən istehsalatda və ya idarəetmədə hər hansı bir ixtisasa və ya texnologiyaya yiyələnməklə uzun müddət (ən azı 5 il) bu bilik sayəsində keçinmək mümkün idi. Sürətlə inkişaf edən müasir dünyada informasiyanın həcmi artdıqca, elmin və texnologiyanın son nailiyyətlərini mənimsəmək və əmək bazarında baş verən bu çağırışlara adekvat cavab vermək üçün əlavə təhsilin üzərinə böyük vəzifələr düşür.

Qloballaşan dünyanın təhsil ehtiyaclarının çevik ödənilməsində, insan resurslarının idarə olunmasında, kadr islahatları, müəllim mobilliyi və mütəxəssislərin işgüzar rotasiyasında əlavə təhsilin əhəmiyyəti artdıqca, təcrübənin, karyera inkişafının, xüsusi bacarıqların və digər zəruri keyfiyyətlərin formalaşması da aktuallıq kəsb edir. Bu zəruri keyfiyyətləri əldə etmək üçün işə işləyənlərin yenidən universitet auditoriyalarına geri qayıtmağa vaxtı, zamanı və həvəsi, nə də işəgötürənlərin yedək kadr və maliyyə ehtiyatları çox zaman olmur.

Bu gün Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: yeni standartlara keçid, Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" qanunun qüvvəyə minməsi

və ondan irəli gələn məqsəd və vəzifələr, tətbiqetmə yolu ilə pedaqoji kadrların peşəkar ixtisas səviyyəsinə dair tələblərə yenidən baxılmasında əlavə təhsilin və onun müvafiq istiqamətlərinin rolunun artması, əlavə təhsil modellərinin müəyyənləşdirilməsi və s. Bütün bunlar təhsil sistemini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsinə olan tələbləri artırır. Dövlətin yüksək motivasiyalı, məqsədyönlü, ümumi məqsədləri, prinsipləri, dəyərləri olan, təhsil sisteminin inkişafına və innovasiyaların tətbiqinə imkan verəcək mütəxəssislərə ehtiyac var. Eyni zamanda gənc müəllimlərin peşəkar sosiallaşma səviyyəsinin, o cümlədən xüsusi bacarıq və kompetensiyalarının yüksəldilməsi isə təhsildə mühüm vəzifəyə çevrilməkdədir.

Bundan əlavə, əksər hallarda xüsusi bacarıqların mövcud sahibinin deyil, bu bacarıqların özünün tez bir zamanda inkişaf etdirilməsi prioritetlik kəsb edir. Formalaşmış qabiliyyətlər artıq peşəkar bilik və bacarıqlar deyil, xüsusi biliklərin mənimsənilməsi üçün əsas olan insanın dərin şəxsi keyfiyyətləri ilə təmin olunmuş olur. Buna görə də şəxsiyyətin inkişafının vacibliyi, onun özünü başa düşülməsi, müasir cəmiyyət üçün özünü reallaşdırması ön plana çıxır. Sosial sifarişin dinamikliyi və dəyişkənliyi baxımından yeni təhsil paradigmasının məqsədi insanın hərtərəfli, ahəngdar və yaradıcı inkişaf etdirməkdir. Çünki belə bir insan olmadan nə iqtisadiyyat, nə cəmiyyət, nə də tərəqqi mövcud ola bilməz. Buna görə XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində insana bir obyekt-vasitə kimi deyil, yaradıcı potensiala sahib bir mövzunu özündə ehtiva edən paradigmanın formalaşmasına ehtiyac yaratmışdır. Fikrimizcə, belə bir paradigma əlavə təhsil və onun modelləri olmadan mümkün ola bilməz. Ən əsası ona görə ki, əlavə təhsil vətəndaşların diplomdansonrakı işgüzar həyatında bütün təhsil ehtiyaclarını çevik ödəyə bilən modellərlə zəngindir. Əlavə təhsilin belə modellərindən biri kimi koçinqi nümunə göstərə bilərik. Biz koçinqi aşağıdakı mülahizələrimizə görə əlavə təhsilin modeli hesab edə bilərik.

Koçinq anlayışının orijinal ideoloqu U.Qlovi koçinqin mahiyyətini *"onun səmərəliliyinin maksimum artırılması məqsədi ilə insan potensialının aşkara çıxarılması"* kimi müəyyən etmişdir (Uitmor, 2005: 17). Onun təbirincə desək, koçinq öyrətmir, öyrənməyə kömək edir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə koçinq iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmağa başladı və bir çox tədqiqatçılar tərəfindən XXI əsrin peşəsi kimi qiymətləndirilsə də koçinqin ümumi qəbul edilmiş vahid tərifı yoxdur. Lakin M.Dauni və digərləri koçinqin əsas prinsipinin bütün insanların öz gündəlik həyatında göstərdiklərindən daha böyük daxili qabiliyyətlərə malik olduğuna möhkəm inamı kimi izah etmişdir (Dauni, 2008: 32). Beynəlxalq Koçinq Federasiyası tərəfindən koçinqin fəlsəfəsinə uyğun olaraq tərifı aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: "Peşəkar koçinq - kliyətlərə öz şəxsi və professional həyatında keyfiyyətə yeni nəticələr əldə etməyə kömək edən peşəkar xidmətlərin göstərilməsi prosesidir. Koçinq prosesi kliyətlərə öz biliklərini dərinləşdirməyə, səmərəliliyin artırılmasına və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir. Hər görüşdə kliyent söhbətin məqsədini özü seçir, koç isə onu dinləyir, müşahidə və suallar formasında mövzuya öz töhfəsini verir (3).

Göründüyü kimi, koçinqdə əsas diqqət kliyentin hazırkı vəziyyətindən nəzərdə tutulmuş vəziyyətinə çatması üçün nəticəyönlü fəaliyyətdir. Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, koçinqi əlavə təhsilin modeli kimi nəzərdən keçirməklə koçinqi şəxsi inkişafa səbəb olan effektiv psixoloji və öyrədici texnologiya sistemi kimi səciyyələndirmək mümkündür. Koçinq şəxsi məqsədləri, vasitələri və onlara nail olmaq yollarını, həmçinin öz həyat konsepsiyalarını və dünyagörüşünü izah edən metod kimi özünü dərk edən vasitə olması onu əlavə təhsilin modellərindən biri kimi nəzərdən keçirməyimizə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Uitmor, Dzh. (2005). Kouching vysokoj effektivnosti. Mezhdunarodnaya akademiya korporativnogo upravleniya i biznesa.
2. Dauni, M. (2008). Effektivnyy kouching. Uroki koucha kouchej. Izdatel'stvo: Dobraya Kniga.
3. <https://coachingfederation.org/regulation>

Pərvin Aydın qızı Kərimova

Xəzər Universiteti

doktorant

pkerimova@khazar.org

ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ KOMMUNİKASIYA

Açar sözlər: əmək münasibətləri, kommunikasiya, bədən dili, səs tonu, nitq

Keywords: labor relations, communication, body language, tone of voice, speech

Əmək münasibətləri mürəkkəb və dinamik bir prosesdir. Həyatda hər şey qarşılıqlı əlaqədən ibarətdir. Əmək münasibətləri prosesində müxtəlif tərəflər iştirak edir. Yəni bu prosesdə işçilər, işəgötürənlər və dövlət iştirakçı tərəflərdir. Bu üçtərəfli münasibət insani münasibətdir, müəyyən qayda-qanunlarla idarə olunur. Bu qayda-qanunlara görə əmək münasibətlərinin tərəfləri fikir ayrılıqlarının həllində və sağlam əmək mühitində iş yerindəki problemlərin həllində ünsiyyətə və əməkdaşlıq etməyə təşviq edilməlidir. Ünsiyyət həyatda ən vacib bacarıqlardan biridir. Müəssisədə istənilən nəticəni əldə etmək üçün işçilər bir-biri ilə düzgün ünsiyyət qurmalıdır. Səmərəli ünsiyyət insan həyatı üçün çox vacib məsələdir. Belə ki, düzgün kommunikasiya və sağlam əmək münasibətləri aidiyyəti qurumun, eləcə də ümumilikdə cəmiyyətin inkişaf etməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Münasibətlər məlumatın bir şəxsdən digərinə effektiv ötürülməsinə əsaslanır. Bu məlumat ötürülməsi leksikamızda ünsiyyət və ya kommunikasiya adlanır. Dünya tədqiqatçılarının hesablamalarına görə, orta hesabla insan öz iş həyatının beşdə dördünü ünsiyyətə sərf edir. Kommunikasiya, arzu olunan nəticəyə nail olmaq üçün ümumi anlaşmanın əldə olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyan əmək münasibətlərində həyati bir aspektdir. Kommunikasiya-ünsiyyət davranışlar, qavrayışlar və

dəyərlər mübadiləsidir. Eyni zamanda başqalarının davranış və fərqli hisslər yaşatması və anlaşma yaratmaq vasitəsidir.

Kommunikasiya şifahi və yazılı növlərdən ibarətdir. Bu kommunikasiya növünün hər ikisinə əmək münasibətlərində rast gəlmək olar. Yazılı kommunikasiya nümunələri yazılı sənədlərdən: siyasət sənədləri, memorandumlar, məktublar və s. ibarətdir.

Şifahi ünsiyyət, yəni şifahi söz, arqumentlərin bütün iştirakçı tərəflərin onları başa düşdüyü şəkildə effektiv strukturlaşdırılmasına və təqdim edilməsidir.

Kommunikasiya zamanı bəzi incə məqamlar vardır ki, onları bilmək və əməl etmək əmək fəaliyyətində düzgün kommunikasiya şəraitinin yaranmasına kömək edir.

- Kommunikasiya zamanı ən əsas məqamlardan biri də bədən dili ilə məlumatların ötürülməsidir. Kinetik davranış kommunikatorların bədən dilinə aiddir. Duruş, jestlər və üz ifadələri qarşı tərəfə ipucu verir. Müdafiə, açıqlıq və özünə inam və ya onların olmaması ünsiyyətçilərin bədən dili ilə qarşı tərəfə ötürülür.

- Düzgün məkan seçimi məsələsi. Kommunikatorların otaqda və ya ünsiyyətin aparılacağı məkanda necə yerləşdirildiyi önəmli məsələlərdən biridir. Məsələn, insanlar bir masanın əks tərəflərində oturmaq qərarına gəldikdə, potensial münaqişə barədə məlumat verilə bilər.

- Səs tonu və danışq tərzı şifahi ünsiyyətlə bağlıdır və şeylərin deyilmə tərzinə aiddir. Emosiya və əhval-ruhiyyə səs tonu və şifahi fleksiylarla ifadə olunur, məsələn. yüksəlmiş səs qəzəbi göstərə bilər.

- Düzgün geyim və ya beynəlxalq terminə çevirilmiş “dress-kod”. Kostyum və qalstuk kimi rəsmi geyimlər müxalifətə baş tutacaq ünsiyyətin formallıq və ciddilik səviyyəsini göstərə bilər.

Əmək münasibətləri cəmiyyətin ümumi davranışının çox vacib hissəsidir və əmək münasibətlərinə müsbət təsir edən amillərlə tanış olmaq lazımdır.

Əmək münasibətləri dinamikdir və həm fərdi, həm də kollektiv xarakter daşıyır. Münasibət bütün qurumlar daxilində baş verir və xüsusilə iş mühitinə və ümumilikdə cəmiyyətə təsir göstərir.

Əmək münasibətləri adətən işəgötürənlər, işçilər və dövlət arasında üçtərəfli münasibətlər kimi təsvir olunur. Bu, çox mürəkkəb bir əlaqə olduğundan, rəsmi şəkildə tənzimlənməlidir. Buna görə də əmək münasibətləri münasibətlərin tərəfləri arasında dinamika, münasibətləri tənzimləyən qaydalar və qaydalar və münasibətlərin baş verdiyi mühitlə bağlıdır. İşəgötürənlər və işçilər sağlam əmək münasibətləri üçün əlverişli mühiti təşviq edən iş münasibətlərini təmin etmək üçün effektiv ünsiyyət sənətini öyrənməlidirlər.

Nümunə üçün dünya ölkələrinə nəzər salsaq, Cənubi Afrikanın yeni Konstitusiyası rəsmi olaraq ədalətli əmək münasibətlərini Cənubi Afrikada fundamental hüquq kimi tanıyır. Bütün qabaqcıl sənaye qurumları bütün işçilər üçün belə müdafiəni təmin edir. İndi əmək münasibətləri elə bir mühitdə aparılır ki, burada problem əmək və kapitalın uyğunlaşdırılması, sənaye sülhünə nail olmaq, məhsuldarlığı yüksəltməkdir və bütün bu aspektləri səmərəli ünsiyyət vasitəsilə təkmilləşdirmək olar.

Ünsiyyət olmadan əlaqə mümkün deyil. İstənilən münasibət, xüsusən də əmək münasibətləri üçün effektiv ünsiyyətin olması vacibdir. İş yerindəki bütün ünsiyyət daha sağlam əmək münasibətləri yaratmağa yönəlməlidir. Əmək münasibətlərində insanlar iş vəziyyətində iştirak edir və bir-biri ilə xüsusi münasibətdə olurlar. Əmək münasibətlərinin qeyri-şəxsi xarakterinə görə, iş yerində zəif ünsiyyət bütün tərəfləri mənfi münasibətə sövq edə bilər. Buna görə də iş yerində ünsiyyət tərəflərə bir-birini daha yaxşı başa düşməyə və özlərini bir-birinin yerinə qoya bilməyə kömək etmək məqsədi daşmalıdır. Ünsiyyət daha sağlam əmək münasibətlərinin qurulması üçün çox vacib bir vasitə olsa da, yaxşı ünsiyyətin olmaması əmək problemlərinin yeganə səbəbi deyil. Fərqli münasibət, dəyərlər, qavrayışlar və məqsəd və maraqların toqquşması da belə problemlərə səbəb ola bilər ki, bu da təbii ki, effektiv ünsiyyət olmadıqda daha da güclənir.

Samirə Mürşüd qızı Yasinova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
samirəyasionova@gmail.com

YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜDƏRKİN FORMALAŞMASINDA AİLƏ VƏ MƏKTƏBİN ROLU

Açar sözlər: *yeniyetmə, özünüdərək, ailə, məktəb, tərbiyə*
Keywords: *adolescent, self-awareness, family, school, upbringing*

Çağdaş dövrümüzün çox sürətli informasiya, ən yeni kommunikasiyalar əsri olmasını nəzərə alsaq, məhz yeniyetmələrin bu ən çətin dövrlərində ən çətin və ən zərərli ideologiyalarla zəhərlənmə prosesinin qarşısı da öncədən hazırlanmış və düşünülmüş metodlarla alınmalıdır. Məhz əhalinin artması və gənclərin cəmiyyətdəki rolu yeniyetmələrin inkişafının mühüm rolunu və həmçinin, çəkisini artırır, məhz onların sosial sferaya uyğun formada inteqrasiyasını sürətləndirir. Bu səbəbdən, məhz əhali artımının yaxşı tərəflərindən biri məhz ölkə üzrə əhalinin tərkibində məhz yeniyetmə və gənclərin sayı əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Bu nüans məhz dövlətin və əlbəttə ölkənin inkişafı, məhz strateji hədəflər və inkişaf baxımından çox müsbət tendensiya olaraq qiymətləndirilir.

Hazırkı dövrdə yeniyetmələrin ən dinamik və ən önəmli təbəqə olduğunu nəzərə alarsaq, bu halın olduqca müsbət və təqdirəlayiq bir hal olduğunu dəyərləndirə bilərik. Gənc nəslin tərbiyəsində mənəviyyatın tam sağlam və möhkəm əsaslara söykənməsinin məhz müstəsna və mühüm rolu vardır. Milli-mənəvi tərbiyənin mümkün formalaşması prosesində bir sıra faktlar məhz gəncliyin uyğun düşüncəsinə təsir göstərən amillərdəndir. Məsələ bundan ibarətdir ki, ailədə başlayan və əsas qoyulan tərbiyə məhz məktəbdə və cəmiyyətdə ictimaiyyətdə bu və ya başqa formada davam edən amillərdəndir. Heç şübhəsiz, bütün bunları əsas

şərtləndirən amillərdən biri və ən əsası əskikdirsə, ya da yarımcıq və natamamdırsa, məhz mütləq bu özünü mümkün formada gənclərin həyat tərzində də hansısa formada göstərir. Və burada əlavə faktorlar da var, lakin ən öndə məhz ailə tərbiyəsidir. Bu nüans həqiqətən də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələlərdən biridir. İnsanların sırf həyat və məişət təzi, yaşam formasından tutmuş, bir sıra faktorlar ümumi olaraq gənclərin mənəvi tərbiyəsi üzrə inkişafın əsasını təşkil edir.

Aydın məsələdir ki, məhz yeniyetmələrin sağlam formada tərbiyələnməsində məhz hərtərəfli mühit olması vacib şərtidir. Bunun üçün ilk və birinci növbədə məhz ailədə, ümumi təhsil müəssisəsində, o cümlədən, ictimaiyyətdə və əmək kollektivində olan müvafiq mühit olması şərtidir. Və bunların olması məhz özünüdərkini ifadəsi deməkdir.

Zamanında məhz uşağın təlim-tərbiyəsi və əxlaqi keyfiyyətləri ilə məşğul olmamaq, lazımı qayğını və sevgini göstərməmək sonda çox mənfi nəticələrə gətirib çıxaran amillər içindədir. Buna görə də gəncliyin məhz mənəvi tərbiyəsi məsələsinə də kompleks yanaşmaq lazımdır. Mənəvi keyfiyyətlər və sırf milli-mənəvi dəyərlər olan sistem məhz mental şüurumuzdan irəli gələn əxlaq məfhumudur. Bəzən natamam və yaxud da normal sayılmayan bir ailədə böyüyən uşaq yeniyetməlik dövründə cəmiyyətdən, məhz mühitdən, məktəbdən çox yaxşı keyfiyyətlər əxz edərək onu özündə formalaşdırır. Yəni tərbiyə məsələsinə birtərəfli olaraq yanaşmaq düzgün deyil. Hər şeyə daim kompleks yanaşılmalıdır. Həm uşağın tərbiyəsi məhz heç də hər yerdə xüsusi olaraq diqqət ayrılmalıdır. Elə düzgün mexanizm seçilməlidir ki, məhz uşaqların tərbiyəsinə mümkün qaydada kənardan təsir edən və göstərən vasitələrə qarşı sırf yeniyetmələrdə immunitet yaransın. Hesab edirik ki, bütün dünyada və o cümlədən, Azərbaycanda baş vermiş bir çox mənəvi-əxlaqi və sosial aşınmalar yeniyetmələrdə yetəri qədər immunitetin və müdafiə mexanizminin olmamasından irəli gələn amillərdəndir. Yəni evin və ailənin içində valideyn öz övladını əgər yüksək dəyərlərlə tərbiyə etmək

istəyirsə, amma həyat tamam bir başqa şey diqtə edir. Bu səbəbdən, mənəvi tarazlığın pozulması və disbalansın mövcud olması, yaranması böyük faciələrə gətirib çıxara bilər.

Hər bir insan doğulduğu andan istər-istəməz cəmiyyətə daxil olur və sosiallaşma prosesində iştirak edir, yəni şəxsiyyətin formalaşması, cəmiyyətin tələblərini tədricən mənimsəməsi, cəmiyyətlə münasibətlərini tənzimləyən şüurun və davranışın sosial əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinin əldə edilməsi. Sosiallaşma ailədə, məktəbdə, iş yerində həyata keçirilir. Kütləvi informasiya vasitələri güclü sosiallaşma vasitəsidir. Fərdin sosiallaşması həm də insanın əmək, ictimai-siyasi və idrak fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Bu mərhələlərin hər birində ziddiyyətlər yaranır. Məsələn, ən populyar problemlərdən biri “ata və uşaq” problemidir. Demək olar ki, hər ailədə yeniyetmədə fikirləri, dəyərləri, maraqları və valideynlərinin maraqları, baxışları və dəyərləri arasındakı uyğunsuzluq problemi ilə qarşılaşır.

Yeniyetmənin ailə vəziyyətinin xüsusiyyətləri onun özünüdərkinin formalaşması və məzmununun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Əlverişli ailə vəziyyətində, yeniyetmələrin özünəməxsusluğu, zaman keçdikcə yüksək, sabit özünə hörmətinin üstünlük təşkil etməsi, müvafiq istəklər səviyyəsi, müsbət özünə münasibət, birləşməsi ilə əlaqəli pozitiv rəngli “mən” obrazı ilə xarakterizə olunur.

Yeniyetmənin özünə hörməti, artıq qeyd olunduğu kimi, yaşlılar dairəsində qəbul olunan əxlaqi dəyərlərə və tələblərə uyğunlaşma prosesində formalaşır. Yeniyetmələr sosial dairələrini dəyişdikdə, yeniyetmələrin özünə hörməti birdən dəyişə bilər. Bu cür qeyri-sabitlik onun daxili təməllərinin, yeniyetmənin özünü və başqalarını qiymətləndirərkən etimad etdiyi meyarların hələ formalaşmaması, “güclənməməsi” ilə əlaqədardır. Yetkinin vəzifəsi bu böyümə çətinliklərini vaxtında görmək, yeniyetməyə kömək etməkdir. Yetkin dost yeniyetmə üçün vacibdir. Ailə və üzvlərinin bir-biri ilə münasibəti, yeniyetmənin yetkinlərlə münasibətinin, onlara olan inamının xarakterini müəyyən

dərəcədə müəyyən edən atmosfer yaradır. Ailədə qarşılıqlı hörmət və etimad münasibətləri hökm sürürsə, valideynlər yeniyetmənin yaşıdları ilə münasibətlərinə daha birbaşa təsir etmək imkanına malikdirlər. Valideynlər övladlarının sosial dairəsini bilmək, onu başa düşmək, bu münasibətlərə rəhbərlik edə biləcəklər. Ona insanları, hərəkətlərinin motivləri ilə başa düşməyi, öz hərəkətlərinin səbəblərini və nəticələrini görməyi öyrətmək, hərəkətlərini kənardan başqa şəxsin nöqtəyi-nəzərindən duraraq qiymətləndirməyi öyrətmək vacibdir. Valideynlər yeniyetmə dostlarının yalnız həmyaşıdları deyil, həm də böyüklər olduğunu unutmamalıdırlar. Fərqli funksiyaları və rolları var, lakin hər ikisi də yeniyetmə üçün lazımdır.

Səadət Məmməd qızı Bayramova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
seadet19710214@gmail.com

ƏLƏVİYYƏ BABAYEVANIN UŞAQ NƏSRİ TƏHLİL KONTEKSTİNDƏ

***Açar sözlər:** Ələviyyə Babayeva, uşaq ədəbiyyatı, bədii nəsr, milli-mənəvi dəyərlər, fərdi üslub*

***Keywords:** Alaviya Babayeva, children's literature, artistic prose, national-spiritual values, individual style*

Keçən əsrin 30-cu illərin ikinci yarısında ədəbiyyata qədəm qoyan Ə.Babayeva zəngin yaradıcılığı ilə adını uşaq ədəbiyyatının tarixinə yazmış və gənc nəslin qəlbini rəngarəng mövzularda yaratdığı əsərlərlə ovsunlamışdır. Üslub özünəməxsusluğu ilə seçilən ədib bir növ uşaqların qəlbini mütəxəssisi olaraq onların hiss və duyğularını kifayət qədər öyrənmiş, maraq və ehtiyaclarını ödəyəcək əsərləri ilə yaşarlıq qazanmışdır. “Ə.Babayeva bədii yaradıcılığa orta məktəbdə təhsil aldığı illərdən başlamışdır. Onun “Ədəbiyyat” qəzetində çap etdirdiyi ilk hekayələri sonralar gənc yazıçının “Mənim müəlliməm” (1950) kitabında toplanmışdır. Bu müvəffəqiyyətli addım onu yazıb-yaratmağa həvəsləndirmişdir.

Ələviyyə Babayevanın mövzu dairəsi geniş və əhatəlidir. Ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq tez-tez yaşayış yerini dəyişməsi, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında yaşaması gənc yazıçının həyatı dərindən öyrənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Doğrudan da, onun ayrı-ayrı zaman kəsiklərində yazdığı hekayələrə diqqət yetirdikdə mövzu dairəsindəki genişlik və əhatəlilik özünü aydınlıqla göstərir. Etnoqrafik mədəniyyətdəki çeşidlilik, lokal səviyyənin müxtəlif aspektlərdə əsərə gətirilməsi, ayrı-ayrı regionların mədəniyyət özəlliklərinin epizodik məqamlarının təqdimi bir düşüncə və informasiya zənginliyi olaraq uğurlu təsir

bağışlayır. “Mənim əzizlərim”, “Sehrli pillələr”, “Süsən, sünbül”, “Sən Laləyə oxşama”, “Tək ağac”, “Sabirin bacısı”, “Gülnaranın ad günü”, “Böyürtkən mürəbbəsi”, “Çörək əhvalatı”, “Günah məstanda imiş”, “Ayran”, “Təzə il”, “Dalaşqan Həsən”, “Niyə sözə baxmırsan”, “Ballı qarı”, “Yox, can nənə”, “Qırmızı ulduz”, “Savaşıdılar, barışdılar” və s. hekayələrin hər birisi uşaq dünyasının bir məqamını əks etdirmək və onların həyat təsəvvürlərini formalaşdırmaq məramına köklənir.

Məlum olduğu kimi, “sənətkarın mövqeyi (istər açıq şəkildə, istərsə də “gizli” tendensiya yolu ilə) hər bir əsərin ideya istiqamətini müəyyənləşdirir, yəni elə bir əsər tapmaq olmaz ki, orada bu mövqə aşkarlanmasın. İdeyalılıq, fəal həyat mövqeyi əsərə birbaşa “köçür”, daha oxucu üçün naməlum bir nöqtə qalmır... 60-70-ci illər Azərbaycan nəsrində ədəbiyyatımızın əvvəlki dövrlərindən fərqli xarakterlərin meydana gəlməsi müəyyən dərəcədə sənətkar mövqeyi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasını tələb edir. Ə. Babayevanın uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə bu mövqə bir üslub özəlliyi səviyyəsində diqqət önünə gəlir. Sənətkar sanki öz hiss və duyğularını uşaq düşüncələri ilə eyniləşdirir və bütün hadisə boyu onlarla həmyoldaş olur. Mövzuya çevirdiyi əhvalat və hadisə bir növ onların birinin söylədiyi əhvalatı xatırladır. Yazıçı təhkiyəsi ilə bir orijinalıq sərgiləyir ki, bu sonrakı məqamlarda digər oxucular üçün səciyyəvilik qazanır, üslub müəyyənliliyi səviyyəsində maraq doğurur. Məsələn, “Ağca və Qaraca” hekayəsində yazıçı Ağcanın portretini gözlərimiz önündə canlandırır: “Ağca ağappaq bir qızıdı. Gözləri Xəzər kimi gömgöy, saçları sapsarı. Alnına elə bil saman çöpü düzmüşdülər. Ancaq bunlar saman çöpü deyildi, kəhrəba rəngli çətiri idi Ağcanın. Hamı ona Ağca deyirdi, əsl adı isə Gülaçar idi” (Babayeva, 1983: 270). Göründüyü kimi, müəllif təfəssilat və çatdırmaq istədiyi qəayə timsalında əsərin adından, obrazların xarakter xüsusiyyətlərinə qədər bir əhatəliliyi diqqət önünə alır.

Uşaqların düşüncəsində olan aydınlıq və səmimiliklə xalq ədəbiyyatının məzmununda olanlar həmişə bir-biri ilə həmahə-

glik təşkil etmişdir. Bu keyfiyyətlərə və təqdim üsullarına yiyələnmədən uşaq ədəbiyyatı yazarı kimi uğur qazanmaq özü mümkünsüzdür. “Lətifənin pencəyi”, “Hörükələr”, “Nənə can, nağıl de”, “Qapının zəngi çalınır”, “Yatmaq istəyirəm”, “Alapars”, “Böyürtkən mürəbbəsi”, “Dinqılda, sazım”, “Oqtay və Tokay” və s. hekayələr rəngarəng üslub özünəməxsusluğu ilə sənətkar qayəsini uşaqlara çatdırmaq məqsədi daşıyır. “Əlverişli süjetlər, şirin dil,rəvan təhkiyə, dolğun obrazlar, yaddaqalan xarakterlər, hadisələrdə əlvanlıq, daxili dinamika, gözlənilməz situasiyalar, bədii təsvir vasitələrinin bolluğu, zəngin fantaziya, nikbin ruh, zərif yumor və s. xalq ədəbiyyatını uşaqlara sevdirdir.

Ə.Babayevanın əxlaqi-mənəvi dəyərləri təqdim üsulları müxtəlifliklərlə, həm də özünəməxsusluqlarla nəzər-diqqəti cəlb edir. Yazıçı bunu bir yaradıcılıq örnəyi, ifadə özünəməxsusluğu ilə bədii mətnədə faktlaşdırır. Onların zəngin uşaq fantaziyasına, hisslər və duyğular aləminə necə təsir etməyin üsul və yollarını müəyyənləşdirməyə üstünlük verir. Məsələn, “Küpə bala” hekayəsi bütün aspektləri ilə nağıl motivləri üzərində qurulması ilə səciyyələnilir. Başlanğıc formullarından sonluq formullarına qədər bu prinsip qorunur. “Biri var idi, bniri yox idi, bir qoca var idi, bir də onun qarısı var idi. Övlad sarıdan qocaların baxtı qırıq idi” (Babayeva, 1983: 301).

Qeyd etdiyimiz kimi, uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən olan Ə.Babayevanın əsərləri təqdim üsullarının rəngarənglikləri ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. “Sehrli pillələr” kitabına toplanmış “Süsən, sünbül”, “Sən Laləyə oxşama”, “Günah məstanda imiş”, “Ayran”, “Dalaşqan Həsən və s. hekayələri bunun örnəyidir. Məsələn, “Külək və qırmızı papaq” hekayəsində küləyin törətdikləri timsalında bütöv bir tablону uşaq təsəvvürləri timsalında canlandırır bilir. Uzun və həm də zəngin yaradıcılıq yolu keçən Ə.Babayeva bir-birindən maraqlı əsərləri ilə uşaq ədəbiyyatına əvəzsiz töhfələr vermişdir. Rəngarəng mövzularda yazılmış bu hekayələr uşaqların əxlaqi-mənəvi dəyərlər üzərində şəxsiyyət kimi formalaşması baxımından daha

çox önəm daşıyır. Hər bir bədii örnək uşaq fantaziyasında olanları canlandırmaq, hisslər və duyğular aləmini hərəkətə gətirmək baxımından uğurlu təsir bağışlayır.

Ədəbiyyat

1. Babayeva, Ə. (1983). Küləyin tərkində. Bakı: Gənclik, 356 s.

Səbinə Namiq qızı Cəfərova
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
sabina_16_86@mail.ru

AİLƏDƏ VALİDEYNLƏRİN PEDAQOJİ MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: *ailə, cəmiyyət, tərbiyə, insan, dəyər, mədəniyyət*

Keywords: *family, society, education, human, value, culture*

Ailə cəmiyyətin hüceyrəsi olduğu kimi uşaqların yaşayış və tərbiyə mühitinin əsasında dayanır. Müasir cəmiyyətdə iki sosial əhəmiyyətli institut böyük rol oynayır: ailə və məktəb. Onlar bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və onların funksiyaları müxtəlif olsa da, belə institutlar uşaq şəxsiyyətinin tərbiyəsi, sosiallaşması və hərtərəfli inkişafı üçün zəruridir.

Bəşər sivilizasiyalarının çoxəsrlik təcrübəsi göstərir ki, insanların həyatında ailə nə qədər vacib rol oynayarsa, ailədaxili münasibətlər mehriban və səmimi olarsa, uşaqların əqli, fiziki, mənəvi, əxlaqi, tərbiyəsinin nəticəsi də bir o qədər yüksək olacaqdır. Uşaqlarda ətraf aləm, dəyər anlayışları və sosial münasibətlər haqqında ilkin təsəvvürlər məhz ailədə formalaşır. Hər bir ailənin öz mənəvi dünyası vardır, bu da uşaqların həyatını və fəaliyyətini təşkil etmək üçün maddi imkanların formalaşmasına zəmin yaradır.

Məktəb ailədən sonra ikinci ən vacib qurumdur. Məhz məktəbdə uşaq əhsil alır, digər uşaqlarla sosiallaşma prosesində bacarıq və bacarıqlara yiyələnir. Uşağın əlverişli inkişafı və təhsili valideynlərin köməyi və dəstəyi olmadan mümkün deyil. Getdikcə daha çox deviant davranışlı uşaqlarla qarşılaşırıq. Bu tendensiya bizə uşaqlara münasibətdə birbaşa vəzifələrini yerinə

yetirməməsindən və ya "övladın" tərbiyəsində hökm sürən stereotipləri dəyişdirmək istəməməsindən xəbər verir. Güzgünün arxa tərəfi onu göstərir ki, valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti kifayət qədər formalaşmamayıb, bu da birbaşa uşaqların tərbiyəsinə öz təsirini göstərir (Abbasov, 1995: 309).

Şəxsiyyətin inkişafında və hərtərəfli formalaşmasında ailə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda aparılan statistik göstəricilərə istinadən qeyd etmək olar ki, bir çox ailələrdə mənəvi-psixoloji iqlim çox aşağı səviyyədədir. Ailədaxili konfliktlər, uşaqların valideynləri ilə münasibəti və s. bütün bunlar uşaqların tərbiyəsinə, onların sağlam psixoloji düşüncə və ruhda yetişməsinə mənfi təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, müasir valideynlər orta, orta ixtisas və ya ali təhsilli olsalar da, onların övladlarına verdikləri tərbiyədə bir çox nöqsanlara rast gəlmək olar və bu da uşaqların təhsilində də müəyyən çətinliklər yaşadır, səhvlərə yol verilir. Buna görə də şagirdlərin valideynlərinin pədaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsi çox vacib məsələlərdəndir.

Valideynlərinin pədaqoji mədəniyyətin yüksək olması övladlarının mənəvi-əxlaqi sağlamlığında, inkişafında və tərbiyəsində ən təsirli amillərdən biridir, çünki ailə tərbiyəsi mənəvi həyat tərzini formalaşdıran ən vacib ünsürlərdən hesab edilir.

Pədaqoji mədəniyyətin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri var: valideynlərin ümumi mədəni səviyyəsindən, yaşından, təhsilindən, bir çox cəhətdən yaşayış səviyyəsindən, sosial statusundan və ailə tipindən asılılıq. Bu konsepsiyaya təhsil fəaliyyəti haqqında biliklər və valideynlərin onu həyata keçirmək təcrübəsi, ailə tərbiyəsindəki səhvlərə görə məsuliyyət daşımaq istəyi, humanizm və uşağın hərtərəfli inkişafı üçün mümkün olan hər şeyi etmək istəyi daxildir.

Valideynlərin pədaqoji mədəniyyətinin strukturunda aşağıdakı komponentlər fərqlənir:

– koqnitiv komponent – uşağın ailədə tam hüquqlu tərbiyəsi üçün zəruri olan psixo-pedaqoji, fizioloji, gigiyenik və hüquqi biliklərin məcmusu;

– kommunikativ komponent – bir qayda olaraq, bu, valideynlərin uşağı ilə və digər ailə üzvləri ilə qarşılıqlı anlaşması, ailədə əlverişli psixoloji iqlim yaratmaq, habelə müxtəlif vəziyyətləri həll etmək və münasıqşələri həll etmək bacarığıdır;

– əməliyyat komponenti – valideynlərin ailədə uşağın tam hüquqlu həyatını təşkil etmək bacarığı və uşağa tərbiyəvi təsirin üsullarına və formalarına sahib olmaq;

– refleksiv komponent – tətbiq olunan tərbiyə üsullarını qiymətləndirmək, uşaqla münasibətdə öz hərəkətlərini təhlil etmək və özünü uşağın yerinə qoymaq bacarığı;

– emosional komponent uşağı davranışı ilə başa düşmək, problemlərini görmək və müvafiq yardım göstərmək bacarığıdır.

Valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan işlərin səmərəliliyi və nəticəsi müəllimin tədris prosesinin bütün iştirakçıları ilə həm kollektiv, həm də fərdi qarşılıqlı əlaqə formalarından istifadə etdiyi zaman daha yüksək olacaqdır (Axundov, 1991: 280).

Beləliklə, ailə uşağın tərbiyəsində ilkin təməldir, ona görə də valideynlər ailədə pedaqoji mədəniyyətə diqqət yetirməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, valideynlərin pedaqoji mədəniyyəti müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: maarifləndirici, inkişaf etdirici və məlumatlandırıcı. Öz növbəsində, ailə tərbiyəsinin səmərəliliyi valideynlərin pedaqoji mədəniyyətindən asılı olacaqdır. Buna görə də təhsil müəssisələrinin ən mühüm vəzifələrindən biri valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. (1995). “Məktəblilərin ailə həyatına hazırlamağın nəzəriyyə və təcrübəsi”, pedaqoji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün yazılmış dissertasiya. Bakı, 309 s.
2. Axundov, S. (1991). Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı: “Maarif”, 280 s.

Səlbi Heydər qızı Babazadə
Bakı Slavyan Universiteti
salbi.babazade@gmail.com

PREFİKSLƏRİN SÖZ YARADICILIĞINA TƏSİRİ

Açar sözlər: prefiks, söz yaradıcılığı, ingilis dili, lüğət tərkibi, ön şəkilçi

Keywords: prefix, word formation, English language, vocabulary composition, prefix

Prefiks – sözün çox dəyərli, vacib bir hissəsidir. Prefiks-sözün qarşısında durur və onun kökündən əvvəl gələrək tamamlayır və ya onun mənasını dəyişir. Prefikslər çox dillərdə işlədilir və sözlərindən əmələ gəlir; həmişə eyni mənanı kəsb edir, bir növ söz önlərinə uyğun gəlirlər.

Prefikslər sözlərin əvvəlində işlənərək sözün mənasını dəyişir. Onların suffikslərdən əsas fərqi odur ki, onlar sözü bir nitq hissəsindən digərinə çevirmir.

Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğundan söz yaradıcılığının müxtəlif növləri vardır:

- a) son şəkilçili söz yaradıcılığı;
- b) iç şəkilçili (infeksial) söz yaradıcılığı;
- c) önşəkilçili (prefiksial) söz yaradıcılığı.

Bəzən söz müxtəlif şəkilçilərdən (prefiks, infiks, posfikslərin) birgə iştirakı nəticəsində yarana bilər. Məsələn, rus dilində *записовка* sözündə olduğu kimi. Belə söz yaradıcılığı, adətən flektiv dillərə aiddir. Söz kökünə şəkilçi artırmaqla yaranan sözlər dözəltmə sözlər adlanır.

Söz yaradıcılığının ikinci üsulu, yəni söz kökünə söz artırmaq yolu ilə söz yaradılması dilçilik əhəmiyyətində daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır. Bu əsasən mürəkkəb sözlərdə özünü biruzə verir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulları müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir.

Üçüncü növ söz yaradıcılığı, yəni sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi ilə söz düzəltmə nitq hissələrinin xüsusi morfoloji əlamətləri, daha doğrusu sözdüzəldici şəkilçiləri olmayan dillərdə geniş yayılmışdır. Söz yaradıcılığının bu üsuluna konversiya da deyilir.

Söz yaradıcılığının dördüncü növü əvvəlki üsuldan kəskin fərqlənir. Belə ki, birinci üsul söz yaradıcılığının qrammatika ilə əlaqəsinə əsaslanırsa, dördüncü üsul, daha doğrusu, sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi söz yaradıcılığının semantika sahəsi ilə əlaqəsinə dəlaət edir. Söz yaradıcılığının bu üsulunu semantik yolla söz yaradıcılığı da adlandırmaq olar. Məsələn, Azərbaycan dilində yoldaş sözünün aldığı yeni ictimai məna dilimizə yeni bir söz vermişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi söz yaradıcılığında, ingilis dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində prefikslərin də xüsusi yeri, əhəmiyyəti vardır. Prefikslərin təsviri zamanı bəzən belə bir vaxtı xüsusilə vurqulayaraq qeyd edirlər ki, suffikslərdən fərqli olaraq, guya prefikslərin bir nitq hissəsini digərinə nəql etmə xüsusiyyətləri yoxdur və onlar yalnız sözlərin mənalərini dəyişməyə xidmət edirlər. Müəlliflərin bəziləri bu barədə kəskin şəkildə fikir yürüdərək deyirlər ki, prefikslərlə suffikslər arasında prinsipial fərq mövcuddur. Bu təkcə onunla izah olunur ki, suffikslər söz kökündən sonra, prefikslər isə bundan əvvələ qoyulur. Əsas fərq ondan ibarət olur ki, suffikslər bu və ya digər nitq hissəsinin kökünə qoşularaq, onları digər qrammatik kateqoriyalara (to eat-eatable) aid edə bildikləri halda, prefikslər bu cür xüsusiyyətlərə malik deyil (to like-dislike, comfortable-uncomfortable).

Digər linqvistlər isə prefikslərin bir nitq hissəsini digərinə nəql etmə xüsusiyyətlərinə malik olduğunu qəbul edirlər, lakin belə hesab edirlər ki, bu funksiyada prefikslər yalnız istisna hallarda çıxış edirlər. Prefikslərlə suffikslər arasındakı fərqli fikirlərə biz K.A.Levsovskeyanın fikirlərində də rast gələ

bilərik. O da digər linqvistlər kimi prefikslərin nəqletmə qabiliyyətinin olmaması haqqında (alman dilində) danışır. Bundan əlavə K.A. Levkovskaya digər fərqləri də göstərməyə çalışır, lakin onlar qısaca və dürüst ifadə olunmamış qalır: “Söz kökünə qoşulan prefikslər adətən müəyyən bir qismdə qorunub saxlanırlar və tam olaraq prefiks mənasına qarışmırlar. Prefiksial adlar (isimlər və sifətlər) aid olduqları nitq hissələrinin hüdudları xaricində qalır”.

Prefikslər elə sözdüzəldici morfemlər adlanır ki, onlar söz kökündən əvvəl gəlir və sözün leksik mənasını dəyişdirir və əksər hallarda onun bu və ya digər leksik-qrammatik sinfə məxsus olmasına təsir göstərmir. Bu cür prefikslər “konversiyəedici” prefikslər adlandırılır və ingilis dilinin prefiksial sistemində bu cür 25 prefiks olduğu göstərilir.

İsmin feilə prefiks vasitəsilə konversiyası zamanı təkcə prefiksasiya deyil, həm də konversiyanın yeri olur, bu zaman prefiks semantikanı dəyişir, konversiya isə kökün qrammatik mənasını dəyişir.

-out prefiksin “to surpass, excel or outdo” (a parson) in the action of the simple word, mənası var: outclimb, outdance, etc. Yuxarıda göstərilən sözdüzəltmə sxemində outmachine sözü “daha çox istehsal etmək mənasını verməli idi”. Əslində “outmachine” sözündə ismin feilə çevrilməsi “out” prefiksi hesabına baş verir.

Ümumiyyətlə, linqvistikadakı digər anlayışlar kimi prefiksin də şərhı çoxsahəlidir. Prefiks sözün bir hissəsi kimi şərh olunur və göstərilir ki, onlar müstəqil işlənmirlər. Bu cür morfemlərə, əgər onlar tam mənalı sözlər hesab edilirlərsə, -out, -over, -under kimi morfemləri aid etmək olar.

Əgər nəzərə alsaq ki, -out, -over, -under komponentləri prepozitiv morfeim rolunda rast gəlinir, onlar müxtəlif mahiyyətə, xassəyə malik ola bilər: onlar omonimlərə parçalanır: out, over, under. Onlardan biri tam mənalı sözlər, söz önləridir və mürəkkəb sözlər düzəldir, məsələn: an

outdoor, an overlight, underclothes. Digərləri isə prefikslər hesab olunur və prefiksial törəmə sözləri yaradılır, məsələn: to outdance, to overheat, to undervaule. Mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq prefiksial sözlər söz birləşmələrində söz önləri ilə tərkib hissələrinə ayrılırlar. Bu kimi tərifin, (şərhin) digər ümumi momenti ondan ibarətdir ki, prefiks sözə qoşulan morfemdir.

Simnarə Bayram qızı Alqayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
simnara.alqayeva.82@mail.ru

TƏLİM PROSESİNDƏ KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ MƏHFUMLARIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *kiçikyaşlı, məktəbli, məhfum, təlim prosesi, inkişaf*

Keywords: *young, schoolboy, closed, learning process, development*

Müəllimlər kiçikyaşlı uşaqlarda məhfumların inkişafı məqamında bilik və bacarıqlara yiyələnmənin zəruriliyini, bu bilik və bacarıqların təcrübədə, insanların həyatında əhəmiyyətini göstərirlər. Məsələn, uşaqlara deyir ki, “Siz ona görə yazmağı öyrənirsiniz ki, böyüyüb əsgər gedəndə, əsgər olanda doğma ananıza məktub yazasınız”. Təlim məqsədləri uşaqların motivlərinin quruluşuna daxil edilərək onların fəaliyyətinin təhrikedici, hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Konkret fəaliyyəti həyata keçirmək üçün istifadə olunan əşyalar, alətlər, cihazlar, təlim ləvazimatları, kitablar, sxemlər, cədvəllər, xəritələr, habelə uşaqların şəxsiyyətində təcəssüm olunan intellektual və praktik bacarıq və vərdişlərdir. Təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərdə məhfumların inkişaf xüsusiyyətləri təlimin məqsəd və vəzifələrini realizə etmək və həyata keçirmək üçün mövcud vasitələrdən istifadə üsulları, tərzləri və hərəkət qaydalarıdır. Məqsəndən, vasitələrindən asılı olaraq fəaliyyətin üsulları da geniş dairədə dəyişir. Məktəblilərin əsas fəaliyyəti intellektual fəaliyyət olduğundan onun əsas üsulları (kiçik mikrohissəciklər) təhliltərkib, ümumiləşdirmə, qarşılışdırma, eyniləşdirmə, təsnifetmə, mücərrədləşdirmə, modelləşdirmə və s.-dir. Fəaliyyətin

göstərdiyimiz vasitə və üsulları təlim prosesində elmi biliklərə, fəaliyyət üsullarına və fəaliyyət etalonlarına yiyələnməni təmin edən müstəsna təlim komponentləridir.

Təlim prosesində dərsin əvvəlində məktəblilər qarşısında ideal surətdə qoyulan vəzifələrin, niyyətlərin gerçəkləşdirilmiş, həyata keçirilmiş, realizə edilmiş forması fəaliyyətin nəticələridir. O, mənimsənilmiş biliklər, bacarıqlar, intellektual fəaliyyətin hər bir şagirdin şüurunda özünəməxsus formasıdır. Fəaliyyətin nəticəsində uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyəti inkişaf edib təkmilləşir.

Təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərdə məhfumların inkişaf xüsusiyyətlərindən biri də özünənəzarətdir. məktəblilərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin inkişafında müstəsna rola malikdir. Özünənəzarət fəaliyyətin icrasının, ayrı-ayrı təlim hərəkətlərinin, qarşıya qoyulan təlim vəzifələrinin şərtlərinə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə xidmət edir;

Özünənəzarət mexanizmi daxilində verilmiş sosial etalonlar, ölçülər əsasında öz hərəkətlərinin səviyyəsini, keyfiyyət və xüsusiyyətlərini müqayisə etmək, müəyyən etmək özünüdəyərləndirmə deməkdir.

Təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərdə məhfumların inkişafı zamanı şərhini (təsvirini) verdiyimiz bu komponentlər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim prosesində formalaşdırılmalı olan çox incə mexanizmdir. Bütün sonrakı təlim prosesində məktəblilərin təlim fəaliyyətinə mükəmməl yiyələnməsi onların təlim uğurlarının əsas şərtidir. Təlim fəaliyyətinin göstərdiyimiz komponentləri kiçik məktəbli ikən onların şəxsiyyətində əqli və əməli hərəkətlərinin vəhdətini təşkil edən bir mexanizmdir.

Ümumiyyətlə, bu sahədə ibtidai sinif müəllimlərinin işinin xüsusiyyətləri geniş və çoxşaxəlidir. Müəllimlər kiçik məktəblilərin qarşısında idraki-intellektual vəzifələr qoyulması, bu vəzifələrin, öyrənəcək biliklərin, fəaliyyət üsullarının vacibliyi, sosial əhəmiyyəti barəsində motivasiya işi aparır.

Təlim prosesində aşağıdan yuxarı getdikcə, məktəblilər daim mürəkkəbləşən bu məqsədlər (vəzifələr) reproduktiv imitasiyadan, yəni müəllimin qoyduğu məqsədlərə eynilə əməl etməkdən, onları yamsılamaqdan qarşıya fərdi istiqamətlərinə uyğun tam sərbəst müstəqil təlim vəzifəsi seçib qoyulmasına doğru yüksələn inkişaf xəttinə əməl etməlidir. Belə müstəqil məqsədlər qoyma qabiliyyətinə yiyələndirmə gənc nəslin həyata, müstəqil fəaliyyətə hazırlama – müasir ümumtəhsil sisteminin – bütün müəllimlərin ən ümdə vətəndaşlıq və peşəkarlıq vəzifəsidir. Təlim məqsədləri hər dərstdə müəllimlər tərəfindən məktəblilər qarşısında çox sadə, aydın, yığcam şəkildə, motivasiya əlavəsilə, gümrəh, təhrikedici tonda və ya zərurət olduqda yazılı formada qoyulmalıdır.

Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərdə məhfumların inkişaf xüsusiyyətlərinin uğurlu formalaşmasına müsbət və mənfi (ləngidici) təsir göstərən çoxlu amillər vardır ki, təhsil (təlim) praktikasında bu amilləri müəllimlərin, təhsilin təşkili ilə məşğul olan mütəxəssislərin bilməsi çox vacibdir .

Psixoloji araşdırmalar göstərmişdir ki, təliməqabillik məktəbli şəxsiyyətində onların təlim fəaliyyətinin uğurlarını təmin edən intellectual keyfiyyətlərin mürəkkəb-dinamik sistemidir. Təliməqabillik yüksək perspektiv qavrama, ağıl çevikliyi, hərəkətliyi, dinamikliyi və s. ilə şərtlənir.

Vacib amillər içərisində uşağın fiziki sağlamlığı və onu təmin edən fiziki tərbiyə sisteminin olması müstəsna rol oynayır. Fiziki sağlamlıq təbii, gigiyenik və fiziki təmrin amillərindən düzgün istifadə ilə şərtlənir. Fiziki amillər təbiətin sağlamlıq üçün zəruri olan təmiz havadan, su proseduralarından və günəş şüalarından düzgün istifadə, gigiyenik amillər, qidaya, geyimə və mənzilə olan tələbatların düzgün təmin edilməsidir.

Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərdə məhfumların inkişaf xüsusiyyətləri içərisində gigiyenik amillər içərisində

kiçikyaşlı məktəblilərin sağlamlığına müsbət təsir göstərən ən vacib amil iş, istirahət və yuxu rejiminin səmərəli təşkili məsələsidir. Bunun üçün mütəxəssis alimlərin fikrincə, yaş və fərdi xüsusiyyətlərindən, iş qabiliyyətindən və s. asılı olmayaraq, uşaqların fiziki və zehni yorğunluğunun qarşısını alan qaydaları gözləmək vacibdir.

Kiçik yaşlı məktəblinin təlim fəaliyyətinə təsir göstərən amillər psixoloji amil kimi ailədə və daxil olduğu sinif qrupunda durumu mühüm rol oynayır. Ailədə ata-anadan birinin olmaması (ailənin natamam tipə mənsubluğu), ailənin qaçqın, məcburi köçkün olması, rahat mənzilin, sosial-maddi durumunun yetərinə olmaması və digər amillər, habelə ailədə böyük-milli mentalitet normasında sayğı və qayğının olmaması, qarşılıqlı münasibətlərdə normallığın çəkişmələr, ziddiyyətlər və konfliktlərlə əvəz olunması halları məktəblilərin təlim uğurlarına öz mənfi təsirini göstərir.

Tamella Yusif qızı Əlizadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
tamella@bk.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idiom, ingilis dili, diskurs, leksik sabitlik, frazeoloji vahid

Keywords: idiom, English language, discourse, lexical stability, phraseological unit

Müasir ingilis dili zəngin idiomatik sistemə malikdir. Bu dili işlədən hər bir şəxs bu və ya digər şəkildə idiomatik ifadələrlə qarşılaşır. İdiomlar danışıq zamanı mətnə xüsusi çalarlıq, rəngarənglik versə də, məna və qrammatikanın vəhdəti ilə onların tədqiqində çətinlik törədir. Sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahidlərin üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onlar dili zənginləşdirir, nitqi daha cəlbedici edir.

İngilis dilində çoxlu sayda idiomların diskursda geniş şəkildə işlənməsi onların öyrənilməsinin əhəmiyyətini bildirir. İdiomların semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, deyilən fikirlər bir-birindən fərqlənir.

O göstərirdi ki, bu növ birləşmələrdə tərkib hissələrin mənası ilə bütöv konstruksiya arasında az əlaqə vardır və mənanın aydın olmaması onun idiomatikliyinin yüksək göstəricisidir. Ona görə də frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq onların öyrənilməsi daha mürəkkəbdir. Belə birləşmələr həm hərfi, həm də idiomatik mənada anlaşıla bilər.

İdiomlarda məna bütövlüyü, semantik, leksik və sintaktik sabitlik əsas şərtlərdəndir. Leksik sabitlik komponentlərin daimiliyinə, sintaktik sabitlik isə tərkib üzvlərin sırasına görə dəyişilməz qalmasına əsaslanır. Struktur sabitliyi idiomların tərkibcə dəyişməməsi ilə bağlıdır, əgər o dəyişdirilərsə söz idiom ifadə etmə xüsusiyyətindən çıxır. İdiomlarda məna bütövlüyü isə tərkib

üzlərin leksik mənasının zəifləməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə halda söz öz nominativ funksiyasını itirərək digər sözlərlə məcazlaşmış mürəkkəb vahid kimi çıxış edir.

A.Kuninin fikrincə, bir çox birləşmələr həm hərfi, həm də idiomatik mənada işlənsə də, onlar yalnız idiomatik mənada götürüldükdə frazeologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilməlidir (Kunin, 1969: 206).

Əgər biz, *be careful or you'll break your leg* cümləsində *break a leg* birləşməsini təşkil edən leksemləri hərfi mənada işlətsək, frazeoloji vahid kimi deyil, cümlə yaratmaq məqsədilə müvafiq sözlərin birləşdiyini və hər birinin mənasının aydın şəkildə anlaşıldığını görürük. Məcəzi mənada isə “*Break a leg in your game today*” cümləsi daxilində “uğur qazanmaq” mənası ifadə olunduqda birləşmə idioma çevrilir, çünki cümlənin ümumi mənası tərkibindəki sözlərin ayrı-ayrılıqda mənasına əsaslanmır. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda V.Vinoqradovun frazeoloji birikmə və frazeoloji bitişmə adlandırdığı qrupları həm həqiqi, həm də məcazi mənanı ifadə etmə xüsusiyyətlərinə görə eyni qrupda təsnif etmək olar.

Bu xüsusiyyətə əsaslanaraq idiomlarda aşağıdakı bölgünü apara bilərik:

1.Tərkibindəki sözlər cümlədən asılı olaraq hərfi və ya məcazi mənada ifadə olunan idiomlar (to have a bee in one's bonnet - “fikrində daim nəyinsə olması, nəyinsə daim kimi isə narahat etməsi”, be walking on thin ice - “riskli və ya təhlükəli vəziyyətdə olmaq”).

2.Tərkibindəki sözlər yalnız idiom şəklində anlaşılan, həqiqi mənaya malik olmayan, semantik, sintaktik cəhətdən uyğunluq təşkil etməyən sözlərin birləşməsindən ibarət idiomlar (foot the bill - “hesabı ödəmək”, take something at face value - “nəyi isə olduğu kimi qəbul etmək”).

R.Gibz və bəzi digər alimlər idiomların “ölmüş metaforalar”dan əmələ gəldiyini söyləyirlər, yəni idiomların zaman boyunca öz metaforikliyini itirərək hazırda daşlaşmış semantik

vahidlər kimi işləndiklərini göstərirlər (Gibbs, Josephine, Bogdanovich, Jeffrey, Sykes, Dale, 1997: 78). Digər tərəfdən isə Q.Nanberq müxtəlif səpkili tədqiqatları ilə idiomların daxili struktura malik olduğunu və daxili strukturun idiomatik mənə ilə idiomu təşkil edən tərkib hissələr arasındakı əlaqəni əks etdirdiyini sübut etməyə çalışmışdır.

İdiomlarda komponentlərin semantik yükü və semantik əlaqələri vardır. Komponentlərdən heç biri ilkin formasını itirməmişdir. Onların ilkin vəzifələrini itirməsini qeyd etmək də yerinə düşür. Komponentlərin ayrılıqda götürdükdə semantik yükündə dəyişmə baş vermiş, komponentlərin bir-biri ilə rəbitədəki semantikasında yeni xüsusiyyət və məzmun yaranmışdır. İdiomun ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə bütövün mənası müasir dövrlə əsla əlaqədar olmur. Başqa sözlə, idiomun mənə motivləşməsi itmiş olur.

İngilis dili idiomlarında komponentlərin həm semantikasi, həm də semantik əlaqələrinin bütövün məzmunu ilə bağlılığını müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, the jungle law – qanunsuzluq, özbaşnalıq idiomunun hərfi mənası “cəngəllik qanunu”dur. Göründüyü kimi, ikinci komponent olan “qanun” sözü bütövün mənasının ifadəsində istifadə olunur. Eyni zamanda, “cəngəllik” sözünün ümumi mənasında xaos, hərcmərclik, özbaşnalıq yeri, müxtəlif, gözlənilməz təhlükələrin hər an meydana çıxdığı yer, növlərin daim yaşayış uğrunda mübarizə apardığı yer məzmunu vardır. Belə bir yerdə hər növün özünü qorumağa istifadə etdiyi yol, vasitə onun üçün düzgün qayda-qanundur.

Ədəbiyyat

1. Kunin, A. (1969). Basic concepts of phraseological stylistics. Problems of linguistic stylistics. Tez. report scientific Conf, 1st MGPIIA, p.71-75.
2. Gibbs, R., Josephine, Jr., Bogdanovich, M., Jeffrey, R., Sykes, Dale, J. (1997). Metaphor in İdiom Comprehension. Journal of memory and language, 37, p.141-154.

Vasif Balaxan oğlu Həziyev
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
iqtisadiyyat üzrə elmlər namizədi
1_hvb_1@mail.ru

BİZNES-PLANIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

***Açar sözlər:** layihələrin qiymətləndirilməsi, biznes fəaliyyəti, biznes mühiti, biznes layihələri, investisiya mühiti*

***Keywords:** project evaluation, business activity, business environment, business projects, investment environment*

Biznes-planın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi investisiya qərarlarının qəbulu prosesində ən dəyərli mərhələdir. Layihənin dəyərinin təyin edilməsinin əsasını layihənin bütövlükdə və həmçinin onun ayrı-ayrı hissələrinin layihə işləmələri təşkil edir. Təyin olunmuş işlərin yerinə yetirilmə dəyəri və texnoloji avadanlıqların dəyəri layihənin texniki-iqtisadi göstəricilərini hesablamağa, onları analoq-layihələrlə müqayisə etməyə, layihələndirmədə üstünlükləri və qüsurları aşkar etməyə, əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə əsas məsələlərinin həll olunmasını imkan verir. Layihələrin qiymətləndirilməsi və təhlili investisiya qərarlarının qəbul edilməsi prosesində prinsiplərin, meyarların və metodların düzgün seçilməsi mühüm rol oynayır.

İnvestisiya biznes layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən baza prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

İnvestisiyalaşdırılan kapitalın qaytarılmasının qiymətləndirilməsi prinsipi. Bu prinsip investisiya biznes layihələrinin istismar prosesində məcmu xalis mənfəətlə məcmu amortizasiya

ayırımlarının cəmi kimi formalaşan pul axını (Keş-Lou) göstəricisinə əsaslanır.

İnvestisiyalaşdırılan kapital və pul axınlarının hazırkı dəyərə gətirilməsi prinsipi. Bu prinsip istər investisiya edilən kapitalın, istərsə də məcmu pul axınının hazırkı dəyərlə ifadə edilmə zəruriliyidir.

➤ Qiymətləndirmə faizinin deifferensial normasının (diskontetmə norması) seçilməsi prinsipi.

➤ Qiymətləndirmə məqsədindən asılı olaraq diskonetmə normasının variasiya etmə prinsipi.

İnvestisiya biznes layihələrinin qiymətləndirilməsi iki yerə ayrılır. Zamanı diqqətə alan və Zamanı diqqətə almayan. Onlar özlüyündə tərkib hissələrə ayrılırlar.

Zamanı diqqətə almayan (statik) üsullar:

➤ Mənfəətlik dərəcəli üsulu

➤ Geri ödəmə müddəti üsulu

Zamanı diqqətə alan (dinamik) üsullar:

➤ Xalis bugünkü dəyər üsulu

➤ Daxili mənfəətlilik dərəcəsi üsulu

➤ Fayda/məsrəf nisbəti üsulu

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyini müəyyən edərkən bu amilləri nəzərə almaq lazımdır.

➤ Layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün lazımi vəsaitlərin həcmi;

➤ Vəsaitlərin zamana görə axın intensivliyi;

➤ Layihələrin həyata keçirilmə müddəti;

➤ İnvestisiya layihələrinin istifadə edilməsi müddəti;

➤ Layihəyə daxil olan texnoloji avadanlığın normativ xidmət müddəti;

➤ Biznes risklərinin olması və ya olmaması;

➤ İnteqral iqtisadi səmərə;

➤ İstifadə edilən amortizasiya və vergitutma sistemi.

Bunlarla yanaşı investisiya layihələrinin səmərəlilik göstəriciləri də bir-birindən fəqlənirlər.

1. Kommersiya (maliyyə) səmərəliliyi, layihənin reallaşdırılmasının maliyyə nəticələrini nəzərdə tutur.

2. Bütçə səmərəliliyi, layihənin dövlət və ya yerli bütçələr üçün maliyyə göstəricilərini əks etdirir.

3. İqtisadi səmərəlilik, layihənin reallaşdırılması ilə əlaqədar xərcləri və nəticələri nəzərdə tutur.

Fərqli müddətli layihələrin müqayisəli təhlili üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. a) ən kiçik ümumi tam bölünənlər metodu, b) müqayisə edilən layihələrin sonsuz təkrarlanması, c) ekvivalent anıtuq metodu. İnflyasiya şəraitində ya proqnoz pul axını ya da diskontlaşdırma əmsalı təhsis edilir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bütün qabaqcıl ölkələrdə Biznes-plan artıq çoxdan öz layiqli yerini tutmuşdur. Bu gün respublikamız, həm maliyyə resurslarının əldə edilməsi, həm şəxsi biznes ideyaların formalaşdırılması, həm də mövcud bizneslərin qiymətləndirilməsi istiqamətində vacib olan Biznes-planların hazırlanması sahəsində təcrübə toplamaqdadır. Müxtəlif mülkiyyət formalarına malik olan idarə və müəssisə rəhbərləri, fərdi sahibkarlar, lizinq şirkətləri və s. öz biznes fəaliyyətlərində Biznes-planlara daha geniş maraq göstərməyə başlamışlar. Biznes-plan ildən-ilə Azərbaycan sahibkarlığının strateji planlaşdırma alətinə, sərmayədarlarla işgüzar danışıqlar aparmaq üçün vacib sənədə çevrilmişdir.

Vəfa Əmrah qızı Mürsəlova
Bakı Slavyan Universiteti
vafa_mursalova@yahoo.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSİSSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDRİSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: fonetik xüsusiyyətlər, ali təhsil, tədris, nitqin inkişafı, tələffüz

Keywords: phonetic features, higher education, teaching, speech development, pronunciation

Sabit fonetik bacarıqların inkişafı zəhmətli bir prosesdir. Təlimin bütün mərhələlərində tələffüz üzərində iş aparılmalıdır. Onun üzərində iş nə qədər uğurlu olarsa, onun formalaşdırılması üsulları nə qədər düzgün seçilərsə, həmin iş keyfiyyətli olar. Həmçinin uşaqların yaş xüsusiyyətləri, onların əvvəlki hazırlığını, qabiliyyətlərini və nitqinin formalaşmasını nəzərə almaq lazımdır. Fonetikanın tədrisi zamanı eşitmə və tələffüz bacarıqlarının inkişafına mühüm yer verilir. Deməli, müəllimin qarşısında sinifdə fonetik bacarıqları izah etmək və tətbiq etmək kimi mühüm vəzifə durur. Ən təsirli məşqlər dinləmə məşqləri və reproduksiya məşqləridir. Bu iki növ məşq bir-biri ilə sıx bağlıdır və həm eşitmə, həm də tələffüz bacarıqlarının inkişafı üçün zəruridir. Fonetikanı məşq edərkən sinifdə audiodan istifadə ön plana çıxır. İngilis dilini öyrənmək üçün müsbət motivasiya, maraq və tələbələrin həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyət formalarını həyata keçirmək bacarığını formalaşdırır. Fonetik bacarıqların inkişafı metodu aşağıdakı kimi ola bilər:

– audiodaylın ilk dəfə dinlənməsi (tələbələr ümumi olaraq deyilənləri başa düşməlidirlər);

– ikinci dinləmə adətən təklif olunan mətndəki məlumatın daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir (güclü tələbələr eşitdiklərini ingilis dilində danışa bilir, zəif tələbələr suallara cavab verə bilirlər);

– interaktiv lövhədə çatışmayan sözlər olan səs yazısının mətnini açma və tələbələri dinlədikləri mətndən xatırlamağa və sözləri daxil etməyə dəvət edə bilərsiniz);

– başqa variant leksik mənasını və orfoqrafiyasını nəzərə alaraq bir neçə sözdən düzgün sözü seçmək ola bilər;

– daha sonra müəllim mənbə mətni açır və tələbələr öz seçdikləri cavabın düzgünlüyünü yoxlaya bilərlər;

– tələbələr mətn əsasında yazıya yenidən qulaq asırlar;

– yekunda tələbələr ingilis dilinin tələffüzünü, ritmini və tonunu əks etdirməyə çalışaraq mətni səs yazısı olmadan ucadan oxuyurlar.

Bundan əlavə, siz tələbələrin nitqini qeyd edə, sonra isə onların səsini audio faylda anadili ilə müqayisə edə bilərsiniz. Audiomaterialla bu cür iş həmişə tələbələrdə maraq oyadır və həvəsləndirir. Təbii ki, audioyazılardan istifadə etməklə dərslərin keçirilməsi üçün müəyyən qaydalara əməl edilməlidir. Səs yüksək keyfiyyətli olmalıdır və natiqin nitqi aydın olmalıdır, tercihen kənar səs-küy olmadan. Materialı dərslərin mövzusu ilə uyğunlaşdırmaq lazımdır, mətni çətin başa düşülən yeni söz və ifadələrlə yükləmək olmaz.

Mürəkkəb sözləri oxumaq bacarıqlarını öyrənmək haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Bu tapşırıqda hazırlaşmaq üçün imtahanda tapşırıqın icrasının qiymətləndiriləcəyi meyarları bilməlisiniz, yəni:

– oxuma qaydalarına riayət etmək və istisnaları yadda saxlamaq;

– sözlərin düzgün tələffüzünə riayət etmək;

– cümlənin intonasiya qaydalarına riayət etmək;

– oxuma tempini saxlamaq.

İngilis dilində mürəkkəb adlanan iki söz qrupunu ayırd etmək olar. Birinciyə tələffüzü orfoqrafiyadan çox fərqli olan sözlər daxildir. İkinci qrup bir neçə tamhüquqlu sadə sözlərin əlavə edilməsi ilə yaranan mürəkkəb ingilis sözlərindən ibarətdir. Tələffüzü çətin olan sözləri tələffüz etmək və yazmaq tələbələr üçün çətin olur. Bu sözləri öyrənərkən tələffüz olunmayan samitlərə, saitlərin oxunma xüsusiyyətlərinə, ümumiyyətlə, sözlərin yazılış forması ilə səslənməsinin uyğunsuzluğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bir çox ingilis sözləri bir neçə sadə sözün əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Çox vaxt onların tərcüməsi bir birləşmədən ibarət olan sadə sözlərin hər birinin mənası ilə üst-üstə düşür. Bəzən tərcümə hərfidən fərqlənir, lakin ona çox yaxın olur. Ona görə də mürəkkəb sözlərin yadda saxlanması sadə çoxhecalı sözlərdən daha asandır. Çətin tələffüzlə ingiliscə sözləri əzbərləmənin müxtəlif yolları var.

– Ana dili ilə səs assosiasiyaları olduqda assosiativ üsul kömək edir.

– "Yeddi təkrarlama qaydası". Sözləri 7 dəfə vaxt intervalı ilə təkrar oxuyun. Məsələn, ilk gündə iki dəfə, sonrakı üç gündə 1 dəfə, sonra hər gün və hər həftə. Sözlər, onları əzbərləmək üçün səy göstərmədəniz belə, subkorteksdə qeyd olunacaq.

– "İfadələr üsulu". Sözlərin yaddaşda daha sürətli "yerləşməsi" üçün onlardan ifadələr və daha yaxşısı - cümlələr hazırlayın.

– Kartlar. Kartın bir tərəfinə sözləri, digər tərəfinə isə tərcüməni yazın. Kartları istənilən ardıcılıqla çıxarın və sözləri yaxşı yadda qalana qədər tərcümə edin.

Metodologiya yeni fonetik materialla tanışlığın təqlid və analitik-imitativ üsullarını fərqləndirir.

Təqlid metodu, vurğunun artikulyasiya xüsusiyyətlərinin şüurlu mənimsənilməsinə deyil, nitqin eşitmə qavrayışına və onun təqlidinə yönəldildiyi zamandır. Analitik-imitativ giriş yeni səs təsvirlərinin yaradılmasının müxtəlif yollarını özündə birləşdirir: təsvir, artikulyasiya və imitasiya. Müəllimin verdiyi

qayda-təlimatın yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlər alveol, dişarası səs, aspirasiya anlayışlarına yiyələnirlər.

Fonetik cəhətdən mürəkkəb leksik vahidləri son sözdən başlayaraq hecalara görə tələffüz etmək çox təsirlidir. Sonda tələffüz olunan sözün psixoloji cəhətdən mürəkkəb görünməməsi ilə yanaşı, istədiyiniz intonasiya effekti əldə edilir: bir sözü və ya ifadəni axırdan əvvələ qədər tələffüz edərkən düzgün intonasiya nümunəsi qorunur.

Həmçinin güclü tələffüz bacarıqlarının formalaşması üçün müxtəlif intonasiya çalarlarından istifadə edərək oxunan şeirlərdən istifadə etmək faydalıdır. Təcrübə göstərir ki, tələffüz bacarığı dəyişməz qala bilməz, ona görə də təkcə formalaşmış bacarıqları saxlamaq deyil, həm də təhsilin orta və yuxarı pillələrində onları təkmilləşdirməyə davam etmək vacibdir.

Aynurə Faiq qızı Ələsova
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
alasova87@mail.ru

NEOLİT DÖVRÜNDƏ ANADOLUDA MƏSKUNLAŞMA

Açar sözlər: *Neolit dövrü, Anadolu, Çayönü, Göbəkliçay, Diyarbekir, Şanlıurfa*

Keywords: *Neolithic period, Anatolia, Chayonu, Gobeklitepe, Diyarbekir, Sanliurfa*

Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, e.ə.VIII-VI minilliklərdə mezolit dövrü neolit dövrü ilə əvəz olunmuşdur. Əgər daş dövrünün əvvəlki mərhələlərinin müəyyən olunmasında daşın işlənməsi texnikası əsas götürülürdüsə, neolit dövründə bununla bərabər istehsal təsərrüfatının formalaşması mühüm əhəmiyyət qazanır. Hazırda tədqiqatçılar Neolit dövrünü iki mərhələyə bölürlər: keramikasız neolit və keramikalı Neolit. Neolit dövründə əvvəlki texniki üsullardan da istifadə edilmişdir. Qəlpələmə və sıxma retuş bu dövrdə əmək alətlərinin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə insanlar daşın dəşilməsi və cilalanması texnikasına yiyələnmişlər ki, bu da təsərrüfatda və məişətdə mühüm yeniliklərə səbəb olmuşdur. Daş alət əvvəlcə qəlpələnir, ona lazımı forma verilir, sıxma retuşla işlənir və cilalanırdı. Cilalanmış və dəşik açılmış daş baltalardan ağac emalında istifadə olunmuşdur ki, bu da mənzillərin tikilməsini təkmilləşdirməyə imkan vermişdir (1, 3).

Dünyanın bir çox yerlərində Neolit abidələri və bu dövrə aid yaşayış məskənləri tapılsa da bəşəriyyətin məskunlaşma baxımından ən maraqlı yerlərdən Anadoluda da Neolitə aid yaşayış məskənləri diqqəti xüsusən cəlb edir. İstərdim ki, bunlar haqqında bir qədər geniş məlumat verim.

Elm dünyası Neolit dövrü ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparıb və aparır. Bu tədqiqatlar nəticəsində Anadolu Neolit dövrünün “çəyirdək bölgə”si hesab edilir, xüsusilə Cənubi-Şərqi Anadolu və İç Anadolu. Bir-birindən ayrı istiqamətlərdə yerləşən bu iki bölgədə aparılan tədqiqatlara görə, Neolit mədəniyyəti Anadolu üzərindən Avropaya yayılıb (2).

Bir milyon ildən artıq köç həyatı yaşayan insan qida, sığınacaq və təhlükəsizlik baxımından çox müşköllər çəkib. Oturaq həyata keçidlə bu problemlər aradan qalxmağa başlayıb və sivilizasiya yolunun əsasları qoyulub.

Türkiyənin Diyarbəkir rayonunun indiki Çayönü qəsəbəsi İbtidai İcma dövründən başlayaraq insanların 2500 ildir fasiləsiz yaşadığı bir yerdir. Çayönü Dəclə çayının sahilində rast gəlinir. Çayönü 1963-cü ildə kəşf edilmişdir. Çayönüdə ilk məskunlaşma e.ə 12-ci minillikdə başlamış, təxminən 6 min il davam etmişdir. İlk şəhər quruluşuna Çayönündə rast gəlinir. Çünki evlər ilk dəfə olaraq burada plan üzrə tikilib. Bünövrə düşünmək, bunun üçün ilk betonu qarışdırıb tökmək, ilk kərpic bişirmək dünyada ilk dəfə Çayönündə meydana gəlib. Bunlar dövrünə görə çox mühüm yeniliklər idi.

Çayönü əslində bəşər övladının məskunlaşma tarixinin xülasəsidir. Çünki Çayönüdəki tikililər ibtidai daxmalardan tutmuş zirzəmisindəki anbarlı evlərə qədər insanın tikintini necə mənimsədiyini göstərir. Burada aşkar edilən ilk evlər çuxur qazmaqla tikilib, ətrafı ağac budaqları ilə əhatə olunub, palçıqla suvanıb, daxmaya bənzər evlər olub. Sonralar hava şəraitindən qorunan evlər tikilməyə başlanılıb, burada yerə daş düzülüb, ilk dəfə çiy kərpicdən istifadə olunub, həyətdə ocaq olub.

Neolit dövrünün ən mühüm memarlıq inkişafı ilk dəfə Çayönündə görünən, mozaikaya bənzər döşəmə örtüyü və onun yerləşdiyi binada özünü göstərir. Qırmızı rəngli qırıq daş, qum və sönmüş əhənglə hazırlanmış bu döşəmə texnikası yüz illər sonra Roma dövründə istifadə olunacaq mozaikaların başlanğıcı sayılır (3).

Çayönündəki digər diqqətçəkən tikili isə “Kafataslı yapı”dır. Dörd yüzdən çox insan sümüyünün olduğu tikili digərlərindən fərqlidir. Çünki bu, təkcə dəfn və qurbanlıq ayinlərinin keçirildiyi yer deyil, həm də skeletlərlə hörülmüş bir binadır. Anadolu coğrafiyasında və yaxın ətrafında bu qədər çox insan sümüyünün bir arada olduğu başqa yer yoxdur.

Çayönü əkinçilik və heyvandarlığa əsaslanan kənd həyatının ən qədim nümunələrindən biridir və bu baxımdan qədim dövrlərə işıq salır. İnsan əcdadı min illər əvvəl yabanı buğda, mərcimək, noxud və lobyə kimi bitkiləri becərərək istehsal etməyə başlayıb. Onlar çöl donuzu, qoyun, keçi və vəhşi mal-qara kimi heyvanları da əhliləşdirməyə nail olublar. Yemək hazırlamaq üçün bıçaq, qaşığı, dəyirman daşı və müxtəlif alətlər düzəldiblər.

Mütəxəssislər dünyada mədəncilik tarixinin Çayönü qəsəbəsindən başladığını yazır. Çünki ilk dəfə bu bölgədə mis qızdırılaraq, çəkiyə döyülərək, muncuq və zinət əşyaları hazırlanıb.

Çayönündə yaşanan ilklər danışmaqla bitməz. Beş min ildən artıqdır ki, Çayönündə müxtəlif memarlıq abidələri tikilir. Bir neçə sadə daxma ilə başlayan məskunlaşma addım-addım irəliləyərək kəndləşib, bir yaşayış məkanına çevrilib. İnsanlar materiallardan istifadəni mənimlədikə, çuxurda qazılaraq tikilən daxmalar geniş otaqları olan, planlı, daş döşənmiş binalara dönüb. Ehtiyaca olduqda evlərə uyğun əlavələr edilib, sosial və dini binaların tikilib, yangın və zibil quyuları qalıb ki, bunlar dövrünə görə son dərəcə mükəmməl dizayn edilmiş memarlıq abidələridir.

İlk daş bünövrə, ilk beton və ilk mozaik döşəmə nümunələri Çayönündə görünür. Bəşər övladı ilk yaşayış məkanını belə yaradıb, çətin həyat mücadiləsindən keçib, bu yolda qətiyyətlə irəliləyib, zamanla olduğu torpaqların sakininə çevrilib və bugünkü vəziyyətinə addım-addım gəlib.

Anadoluda yerləşən və diqqəti cəlb edən neolit abidələrindən biri də 1960-cı ildə K.Şmidt tərəfindən aşkar edilən Göbəklitəpədir. Göbəklitəpə məbəd kompleksi bu günə qədər mezolit dövrünə

aid ən qədim mədəni istehkam sayılır. Onun tikintisi mezolitdən başlamış və bir neçə minilliklər davam etmişdir. Arxeoloji kompleks neolit dövrünə aid üç əsas qatdan ibarətdir III qatda dairəvi və oval formada emal olunmamış daşdan tikilmiş divarlara bitişik 3 m uzunluğa malik monolit sütunlar aşkarlanmışdır. Eyni növ sütunlara istehkamın mərkəzində də rast gəlinir. Döşmə sönmüş əhəngdaşından döşənmiş və oturacaqlar divar boyu uzanır. Məbəddə qaban və tülkü skulpturları qoyulmuşdur. Göbəklitəpə UNESCO-un müvəqqəti mədəni irs siyahısına da daxil edilib. Göbəklitəpədə yerləşən məbədlərin ortaq xüsusiyyəti var. Məbədlərin divarlarının qalınlığı 1.5, hündürlüyü isə 12 metrdir. T şəklində sütunlarla əhatə olunan məbədlərin ortasında da 2 ədəd T şəklində sütun var. Bu sütunların üzərində insan və heyvan şəkllilərinin təsvir olunduğu fərz edilir. Sütunların ağırlığı 40-60 ton arasında dəyişir. Neolit dövründə belə məbədlərin hansı yolla yaradıldığı böyük maraq doğurur. Bu sualın cavabı tapıldığı zaman bəşəriyyət tarixi yenidən yazılacaq (4).

Ədəbiyyat

1. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram>
2. <https://www.anadoluyugarliklari.com/>
3. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2016/01/27/gob-klit-p-425098>
4. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-neolitik-cag-5046/>

Elmire Firdovsi Aliyeva
Ganja State University
dissertation student
elka.emma@mail.ru

COMMENCING EXPEDITION – ABOUT THE FOURTH CRUSADE

Keywords: *crusades, christians, muslims, Constantinople, The doge of Venice*
Açar sözlər: *xaçlılar, xristianlar, müsəlmanlar, Konstantinapol, Venesiya doju*

Learning myriad aspects of the history of the crusades is proceeding to be one of the actual problems of historical science. One of the mysterious aspects of that period is the fourth crusade which has a grandeur impact on estimating world history. Studying any dark issues of any historical period, including such an interesting medieval period, always remains a relevant and crucial issue for researchers. However, much of the academic research on the Crusades is Europe-centric and was written by medieval Western researchers (Villehardoin, 2008). Altering this perspective, which has incomplete and distorted impressions of the Muslim viewpoint, is possible by reconsidering the History of the Crusades from an Eastern-Muslim perspective. The main goal of the research is the objective and accurate study of this period, which is one of the fascinating issues of medieval history.

In February 1201, the ambassadors of great lords of France had come to meet the doge of Venice. According to ambassadors' messages, those lords influenced the Pope's priests thus, they were preparing for the novel Crusade. During that period the Pope was III Innocent. He created "the miserable fallen of Jerusalem" with the aid of his papacy letter "Post Misarable" (Jones, 2019). Therefore, his words had created an enormous impact on the XIII

century's warriors. At the same time, the pope's preachers were sharing to common people—"The Devil appeared in Cairo". The crusade enthusiasm was growing. However, there was no king to lead the crusade. King of France Phillip August had no enthusiasm for the new crusade. The kingdom of England's new king John was busy (Lionheart Richard's brother). (Bauer, 2010). John was trying to preserve his kingdom from Phillip August's attacks. Germans lost their previous kings in the crusades, thus, they had no enthusiasm too. Therefore, the Fourth Crusade lords did not have ideal powers for an expedition. They need vessels also military advisors, thus, they had come to see the doge of Venice. During those times, the doge of Venice was Enrico Dandolo. He was blind, according to retellings, he was blinded in Constantinople. He was too old for his position. However, his activities were very brave for his age (Jones, 2019).

Dandolo would serve this most ambitious maritime state in the Adriatic for more than 10 years. That ambitious Venetian state was a power broker, holding in its hands the fate of emperors and kings. Venice had risen in the VI century A.D. By Dandolo's time, it was a proud, pious, wealthy, and aristocratic republic.

It was ruled by an elected doge and council and was respected by the other great powers within its sphere of influence, namely Rome, Byzantium, and the Holy Roman Empire. Dandolo's initial nine years were crowded with duties. Then, suddenly, ambassadors who came from France appeared in the doge's palace in 1201. (Runciman, 1987). Ambassadors' offers were charming, however, that could be hazardous for Dandolo. The Republic of Venice could obtain myriad advantages. However, the crusaders' offerings were excessive for the republic of Venice. The crusaders were talking about the military which needs to be more than 30000 soldiers. That was mean, they needed to carry those men with more than a hundred vessels' aid. After eight days, Dandolo accepted the suggestion. Therefore, Venice had to carry 35100 crusaders and also 506 horses.

Utilizing all city resources could not be enough for preparing. According to the agreement, the crusaders accepted to pay 85000 marks. Also, captured and seized all the things had to share between Venice and the crusaders. Due to the contract's hidden ingredients, the initial target had to be Alexandria. (Richards, 2002). They agreed about gathering in Venice in the spring of 1202. In spring the republic of Venice prepared all requirements, however, there was an enormous drawback. The problem was that the crusaders could not keep their promises. Initially, their numbers could not compare with Venetians. Secondly, their money was not enough for their promising one. That created the crisis. However, witty politician Enrico utilized that crisis for his benefit. Altering the rotation of the crusade was his plan. That rotation would be the port of Zara (Zadar). Dandolo had the right reasons for capturing that port. Erstwhile, the port of Zara (in Dalmatia) paid tribute to Venice (Jones, 2019). However, after the 1180s their leaders did not want to obey Venetians. Some of the crusaders did not want to continue the Crusade. According to their consideration, The Holy Crusade could not be like that (one of them was Simon de Monfort). The bulk of the army arrived at Zara on 10-11 November 1202 and the attack proceeded (Roberts, 2019). The citizens of Zara made reference to the fact that they were fellow Catholics by hanging banners marked with crosses from their windows and the walls of the city, but nevertheless the city fell on 24 November 1202 after a brief siege. There was extensive pillaging, and the Venetians and other crusaders came to blows over the division of the spoils. Order was achieved, and the leaders of the expedition agreed to winter in Zara, while considering their next move (Bennet, 2021). When Innocent III heard of the capture, he sent a letter to the crusaders excommunicating them and ordering them to return to their holy vows and head for Jerusalem. However, Venice and crusaders was proceeding to alter their rotation again. That was concluded

devastating incident – ransacking Constantinople (Gillingham, 1999).

The Fourth Crusade indicated to us remarkable and also charming stories about that time. As a result, In Soviet historiography, the study of European history was carried out without objectivity. The study and analysis of the crusader period, which is one of the fascinating and crucial issues of medieval history, should be objective and accurate. This issue is objectively analyzed in modern historiography. However, more research should be done, and the historical roots of this problem should be investigated and analyzed to produce more extensive research (Nicholson, 1997).

References

1. Villehardoin, G. (2008). *Memoirs or chronicle of the Fourth Crusade and the Conquest of Constantinople*. Book Jungle.
2. Jones, D. (2019). *An Epic History of the Wars for the Holy Lands*. Northern publications.
3. Bauer, W. (2010). *The History of the Medieval World*. WW.Norton Press.
4. Runciman, S. (1987). *A History of Crusades*. Cambridge University Press.
5. Richards, S. (2002). *Baha al-Din Ibn Shaddad-The Rare and Excellent History of Saladin*. Farnham. UK: Ashgate Press.
6. Roberts, M. (2019). *The new penguin History of the World*. Revolution Bookstore.
7. Bennet, S. (2021). *Elite Participation in the Third Crusade*. Boydell Press.
8. Gillingham, J. (1999). *Richard, I*. New Haven and London. Yale University Press.
9. Nicholson, J. (1997). *The Chronicle of the Third Crusade*. Farnham. UK: Ashgate Press.

Afərim Vüqar qızı Tağıyeva
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
tagiyevaafərim@gmail.com

SÜRYANILƏR VƏ DİNİ MƏRKƏZLƏRİ

***Açar sözlər:** Süryanilər, Anadolu, Xristianlıq, Erkən mədəniyyətlər*

***Keywords:** Assyrian people, church, Anatolia, Christianity*

Dünyanın qədim tarixə malik olan xalqlarından biri də Süryani xalqıdır. Hal hazırda daha çox kompakt şəkildə Süryanilər Türkiyədə Mardinin Midyat bölgəsində yaşayırlar. Məqalədə toxunmaq istədiyim əsas məsələ Süryanilərin etnik kimliyi və dini mənsubiyyəti məsələsidir. Hal hazırda 3 milyon Süryaninin əsas dini Xristianlıq olsa da əvvəllər onlar arasında çoxallahlıq geniş yayılmışdır. Hətta Süryani mənbələrinə görə Süryanilər xristianlığı həvarilər dövründə ilk qəbul edən xalqlardan olublar. Süryani xalqı Urfa, Diyarbakır, Mardin kimi şəhərlərin salınmasında və mədəni cəhətdən inkişaf etməsində böyük rol oyanayıblar. Süryanilərin danışdığı dil olan süryanicə UNESCO tərəfindən qorunur və ən qədim dillərdən biri hesab edilir. Süryanilərin mənşə və etnik kimlik məsələsi olduqca maraqlıdır. Onlar Mesopatamiyada yaşayan və sami mənşəli xalqlardan biri olmuşlar. Onlar ilk dövənlərdə aramicə və süryanicə danışdılar. Özlərini “Keldani”, “arami” və “Assuriyalı” kimi tanıdan Süryanilər daha çox Assuriya ilə əlaqəlidirlər. İngilis mənbələri bu günki Süryaniləri məhz Assuriyalılar kimi tanıyır. Süryani adının Suron şəhərinin adından törəndiyi deyilir.

Suryanilər tarixən çoxlu köçlərə və qırğınlara məruz qalmışdılar. Bunlara haqqında aşağıda geniş məlumat verəcəyəm

“Simele qətliamı”, İran çevrilişi, İŞİD in qanlı savaqlarını misal çəkmək olar.

Simele qətliamı 11 avqust 1933-cü ildə İraqda İraq qoşununun dəstək verdiyi kürd və ərəb dəstələrinin süryanilərə qarşı etdiyi sistemli qətliamdır. Bu qətliam yalnız Simele ərazisində deyil bütün İraq ərazisindəki Süryanilərin qətliamıdır. Bu qətliamı sonralar bəzi tarixçilər soyqırım adlandırmışdır. Bu süryanilərə qarşı nə ilk nə də son qətliam idi. Bundan öncə I Dünya savaşı zamanı 1914-1918-ci illər arası savaq zamanı, həmçinin Osmanlı dövlətinin köçürmə siyasəti zamanı, 1979-cu il İran İslam Respublikasının yaranması zamanı da süryanilər diskriminasiyaya, qətliamlara məruz qalmışdılar. Avstraliyanın Sidney şəhərində 2010-cu ildə soyqırım qurbanlarını yad edən bir abidə ucaldılmış, bu abidədə Holokost ilə yanaşı Simele qətliamının qurbanı olan yüzlərlə süryani də yad edilmişdir (1, 2).

Süryanilər 2 yerə ayrılır. Şərqi süryanilər olan Nesturilər və qərb süryanilər olan Yaqubilər. Nesturilərin lideri olan Nestoris ilk dəfə 451-ci ildə öz dini inancını yayır. Nesturilər təriqətinə görə İsa allah hesab edilmir və Məryəm də İsanın anası kimi qəbul edilsə də, allahın anası deyil. Yaqubilər isə Nesturilərdən fərqli olaraq Məryəmi tanrının anası kimi qəbul edirlər. Yaqubi təriqətinin əsası isə 578-ci ildə Yaqub Baradeus tərəfindən qoyulmuşdur. Hal hazırda daha geniş yayılan və xalq tərəfindən etiqad edilən Yaqubilik təriqəti hesab olunur. 18-19-cu əsrlərdə misyonerlik fəalliyəti geniş yayılsa da əhali katolik və protestantlığa rədd edərək yaqubiliyə sadıq qalmışdır.

Süryani dini mərkəzlərindən ən böyüyü və ən qədim tarixə malik olub bu günə kimi varlığını saxlayanı Mardin Midyat bölgəsində yerləşən Mor Gabriel monastrıdır. Ən qədim süryani ortodoks monastrı olan Mor Gabriel monastrının digər adı “Deyrulumur”-dır. Bu süryanicə “Rahiblər məskəni” mənasında işlənən “Dayro el umro” sözünün türkcə səsləniş formasına uyğun olaraq işlədilir.

Monastr Tur abdin bölgəsində yerləşir. Mor Gabriel monastrı 397-ci ildə tikilməyə başlamışdır. Bu monastr Yunanıstan ərazisində yerləşən monastrlardan daha qədim tarixə malikdir. İlk illər Mor Gabriel monastrı qurucularının adına uyğun olaraq Mor Simon və ya Mor Samuel kimi də adlandırılırdı. 409-cu ildə monastrın ilk qurucusu Mor Simon, 433-cü ildə isə digər qurucusu olan Mor Samuel vəfat edir. XII əsrə qədər monastr özünün ən mükəmməl dönməni yaşayır. Belə ki bu monastr regionun deyil, Mesopatamiyanın dini mərkəzi olur. Bir çox yerlərdən gənclər təhsil almaq üçün monastra gəlirlər. 581-ci ildə Monastr ərazisinin də olduğu Turabdin bölgəsi sasanilərin yürüşünə məruz qalır və burada çox böyük kitabxanalar yağmalanır. 605-ci ildə Sasanilər buradan qovulsalar da 613-cü ildə yenidən işğal edilir Turabdin sasanilər tərəfindən. 640-cı ildə ərəblər bu bölgəyə hücum edərək işğal edirlər. 774-cü ildə Monastr bölgəsində vəba xəstəliyi yayılır və 98 rahib vəfat edir. İnanca görə Mor Gabrielin nəşini məzardan çıxardıqdan sonra vəba xəstəliyi bitir (3, 4).

1100-1146-cı ildə dövrün ən böyük dövlətlərindən olan Böyük Səlcuq imperiyası Mor Gabriel monastrına hücum edərək kitabxanasını yağmalayırlar. Tarixin ən dəhşətli işğalı isə hələ qarşıda idi. 1296-cı ildə monqollar monastrın binalarının çoxunu dağıdırlar. 1393-cü ildə Əmir Teymur bu bölgəyə hücum edərək rahiblərin çoxunu qətlə yetirir. 1915-ci ildə Mor Gabriel monastrındakı bütün rahiblər öldürülərək, monastr işğal edilir. Yalnız 4 il sonra 1919-cu ildə monastr yenidən süryanilərə geri verilir (2, 8).

Türkiyə Cumhuriyyəti qurulduqdan sonra bölgə bir dini mərkəz altında birləşdirilir. 1997-ci ildə monastrın quruluşunun 1600 illiyi qeyd edilir. 2001-ci ildə Turabdinin dini rəhbəri Samuel Aktaş prezident Ahmet Necdet Sezeri monastra dəvət edir.

Türkiyəli yazıçı Ahmet Ümit özünün “Kavim” romanında Mor Gabriel haqqında çox maraqlı məlumatlar verir. Mor Gabriel

monastrında ölənin din xadimləri monastrın yaxınlığında dəfn edilir (7, 125).

Lakin onlar oturmuş formada elə dəfn ediliblər ki, cənazə şərq istiqamətinə baxsın. Bu İsa peyğəmbərin dirilişini və ona hörməti əks etdirir. Onlar İsa Peyğəmbərin şərqdən diriləcəyinə inanırdılar.

Monastr haqqında maraqlı məlumatlardan biri də monastrın adının bəzən Zafaran monastrı kimi adlandırılmasıdır. Bunun səbəbi monastrın divarlarının tikintisində zəfəran çiçəyindən istifadə ilə bağlıdır.

Mor Gabriel monastrına adını verən Mor Gabriel xristianlıq dini inancına görə ən yüksək mərtəbəyə çatmışdır. O 7-ci əsrdə yaşamış və vəfat etmişdir. Öz xarakteri və mənbələrə əsasən digərlərindən xüsusilə fərqlənən insanıyyəti və təvazökarlığı ilə seçilmişdir. O səbəblə də XV əsrdə adı monastra verilmişdir. Kilsə tərəfindən monastrı ikinci Qüds kimi tanıyır. Burada ən diqqət çəkən hissə dəfn edilən məzarların yerləşdirilməsi olsa da xüsusən Mor Gabrielin məzarı daha maraqlıdır. Onun məzarı daha çox ayaq altındadır. Bunun səbəbi isə Gabrielin özünün vəsiyyətidir. O vəsiyyətinə əsasən məzarının ziyarətçilərin ayaqlarının altında olmasını istəmişdir.

Mor Gabriel monastrında Teodora Qübbəsi yerləşir ki, bu qübbə VI əsrdə inşa edilmişdir. Mor Gabrelin ibadət otağı monastrda ən diqqət çəkən hissədir. Məryamana kilsəsi burada yerləşən və diqqət çəkən bir tikilidir. İbadət yeri kimi hal hazırda da istifadə edilir. Şəhidlər evi süryanicə adı ilə “Beth Sohde” indiki adı ilə Əzizlər evi olduqca maraqlıdır. İnşa edilmə səbəbi buaraya şəhidlərin dəfn edilməsi ilə bağlıdır. Monastrın qurucularından Mor Simon, Mor Samuel və Mor Gabrielin məzarı da buradadır. Burada 12 mindən çox əzizin, din uğrunda şəhidin məzarı var. 12 rəqəminin seçilməsi heç təsadüfi deyil. Çünki İsa peyğəmbərin 12 həvarisi olmuşdur. Bu gün bu hissə ziyarətçilər üçün açıqdır. Monastr ərazisində Qırx şəhidlər məbədi də yerləşir.

Bu hissə isə ziyarətçilər üçün qapalıdır. Çünki monastrda yaşayan din xadimlərinin ibadət etdiyi əsas yerlərdən biridir.

Süryanilərin digər kilsələrindən biri də Turabdin bölgəsində xüsusi seçilən Mor Yaqub kilsəsidir. Kilsənin adını aldığı Mor Yaqub 330-cu ildə İskəndəriyyə şəhərində anadan olmuşdur. Daha sonralar Mersinə, oradan da Diyarbakirə gəlir. Mor Yaqub Salih kəndində məskunlaşaraq buradakı ağır xəstələrə şifa verir. Deyilənə görə burada kilsə olmadan əvvəl də fars mənşəli dini mərkəz olub. Mor Yaqub 421-ci ildə vəfat edib. 508-510-cu illərdə Mor Yaqubun şərəfinə Başrahib tərəfindən kilsə inşa edilir onun məzarının üstündə. Mor Yaqub Monastrı bu gün də öz əzəməti ilə buradakı Süryanilərin ibadət ocağıdır.

Məqalədə toxunmaq istədiyim digər bir məsələ də Mor sözüdür. Mor həm rəng həm də ünvan mənasında işlədilir. Kilsələr ruhanilərin bəzilərinin adının qarşısına Mor sözünü artırır. Yuxarda qeyd etiyim Mor Gabriel kimi. Ən çox süryanilərin istifadə etdiyi bu söz süryanicə, aramicədə mor-mar kimi yəni “əfəndi”, “qüdrətli” və “əziz” kimi işlədilir. “Mor” ünvanını alanlar İsanın ruhunu yaşadanlar kimi qəbul edilir. Bu söz qədim dini mənbələrdə “yaralanmaq”, “öldürmək və ölmək” kimi işlədilir. Həmçinin mar, marah kimi “əzab çəkərək ölmək” ifadəsi də var. Hind Avropa dil ailəsində “Mer” zərəş sözü də var bunun mənalardan biri də ölmək deməkdir. Yəni, süryanilərin fikrincə bir din adamı Mor adını alırsa adının qarşısına o əzab çəkə çəkə ölmüşdür deməkdir. Digər bir qənaətə görə isə latınca “Martyr” sözü var. Bu xristianlığa görə imanlı, din uğrunda şəhid olmuş şəxs kimi işlədilir. Həmçinin bu söz rəng kimi də maraqlı mənaya sahibdir. Qədim kitablarda İsa peyğəmbərin mor geyim geyindiği, orta əsr dönəmində kilsə ayinlərində din xadimlərinin Mor rəng cübbələr geyindiği qeyd edilir. Bizans, Roma dönəminə baxdıqda burda da bu rəngin aristokratlar, varlılar üçün olduğu aydın görünür.

İstəyir rəng, istəyir “Əziz” mənasında işlədilməsindən asılı olmayaraq bu sözün süryani tarixində, dini təfəkküründə və inan-

cında böyük rolu var. Bu gün də monastr böyük əhəmiyyətə sahibdir. Bölgədə yaşayan xristian süryani xalqı öz dini rituallarını, ibadətlərini burada edir. Həmçinin bu monastr təhsil mərkəzidir. Burada 60 din xadimi daimi yaşayır. Gənclərin dini təhsil alması üçün şərait yaradılır, monastr tarixi abidə kimi də ziyarət edilir.

Ədəbiyyat

1. www.archiqoo.com
2. www.yollardan.com
3. www.mynet.com
4. www.dunyabulteni.net
5. www.sozcu.com.tr
6. www.hurriyet.com.tr
7. Ahmet Umit “Kavim”.

Nərgiz Nağı qızı İbrahimova
Gəncə Dövlət Universiteti
nergiz686@gmail.com

NAXÇIVANIN DAŞ DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ

Açar sözlər: Eneolit mədəniyyəti, Kür-Araz mədəniyyəti, Boyalı qablar mədəniyyəti, ilkin şəhər mədəniyyəti, inzibati mərkəz

Keywords: Eneolithic culture, Kur Araz culture, Painted pot culture, first urban culture, administrative center

Naxçıvan ərazisinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti burada insanların qədim dövrdən məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Naxçıvanın qədim tarixinin tədqiqində arxeoloji abidələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu abidələr hələ XIX əsrin 70-ci illərindən tədqiqatçıların diqqətini çəkdi. O, dövrdən keçən müddət ərzində Naxçıvanda xeyli arxeoloji abidə tədqiq edilmişdir. Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra abidələrimizin araşdırılması və qorunması sahəsində sayısız işlər görülmüşdür (Azərbaycan tarixi, 2007: 570).

Qədim daş dövrü. Naxçıvan ərazisində Daş dövrü yaxşı öyrənilmədiyindən onun bütün inkişaf mərhələlərini ardıcılıqla izləmək mümkün olmamışdır. Lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasının əlverişli təbii-coğrafi şəraiti qədim daş dövründən insanların burada məskən salmasına şərait yaratmışdır (Baxşəliyev, 2002: 165). Naxçıvandakı bir sıra karst mağaralarında, o cümlədən Qara Zağa, Damlama, Qazma və digərlərində arxeoloji araşdırmalar aparılmışdır. Arxeoloji araşdırmalar zamanı Kəngərli rayonunda Şahtaxtı yaşayış yerində və Şərur rayonunda Ovçularətəpəsi yaşayış yerində Daş dövrünə aid alətlər aşkar olunmuşdur. Bu alətlərin üçü xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Alətlər çay daşından hazırlanmışdır. Onların biri bir tərəfdən ağız kənarından mərkəzə doğru qəlpələnmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Bu alətlər Naxçıvanda insanların qədim Daş

dövründən məskunlaşdığını təsdiq edir. Qazma mağarasındakı tədqiqatlar xüsusilə dəyərli elmi nəticələr vermişdir (Baxşəliyev, Seyidov, 1995: 62). Mağarada qalınlığı 3 m olan altı mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur. Bu təbəqələrin üçündən – IV, V, VI təbəqələrdən osteoloji materiallar, ocaq yerləri və Müstye mədəniyyətinə aid daş alətlər aşkar edilmişdir. Altıncı təbəqə maddi-mədəniyyət qalıqları ilə xüsusilə zəngin olmuşdur. Bu təbəqədə aşkar olunan ocaqların ağız mağaranın içərisinə yönəldilmiş vəziyyətdə olmuşdur (Baxşəliyev, Quliyeva, 2017: 212). Əmək alətlərinin hazırlanmasında əsasən obsidian (92,7%), qismən isə çaxmaqdaşı (21 ədəd) və daşlı şistdən (5 ədəd) istifadə edilmişdir. Yerli daş növlərindən hazırlanan əmək alətləri əsasən itiuclulardan və qaşovlardan ibarətdir. Xeyli miqdarda istehsal tullantısının – nukleus, qəlpə, obsidian və çaxmaqdaşı parçalarının aşkar edilməsi göstərir ki, daşın ilkin emalı mağarada olmuşdur. Abidənin dördüncü təbəqəsindən daş alətlərlə bərabər sümük alətlər də tapılmışdır. Biz, bıçaq, kəsici və oyuculardan ibarət olan bu alətlər heyvanların parçalanmış lülə sümüklərindən hazırlanmışdır. Qazma mağarasından aşkar edilmiş əmək alətləri Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi Mustye dövrünə aid həmdövr abidələrindən aşkar olunmuş əmək alətləri ilə bənzərdir. Dördüncü təbəqənin arxeoloji materiallarında Üst Paleolit dövrü üçün xarakterik əlamətlərin izlənməsi qədim Qazma sakinlərinin qəbilə icmalarının yaranması ərəfəsində olduğunu göstərir (Baxşəliyev, Ristvet, Gopnik, Aşurov, 2010: 61). Neolit dövrü Naxçıvanda e.ə. VII minilliyi əhatə edir. Araşdırmalar zamanı keramikasız Neolitə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilməmişdir. Naxçıvanın Neolit mədəniyyəti Yaxın Şərqi ölkələrinin həmdövr mədəniyyəti ilə bir sıra ortaq xüsusiyyətlərə malik olmaqla yalnız keramikalı Neolit mərhələsini əks etdirir. I Kültəpənin “1a” təbəqəsindən əldə olunan maddi-mədəniyyət qalıqları Neolit dövrünün son mərhələsini izləməyə imkan vermişdir. Bu dövrdə daşın işlənmə texnikası inkişaf etmiş, qədim insanlar daşı cilalamağı və deşməyi öyrənmişdir. İnsanlar oturaq həyata keçmiş, istehsal təsərrüfatını mənimsəmişdir (Baxşəliyev,

2002: 128). I Kültəpədən aşkar olunan tikinti qalıqları Neolit dövründə insanların dördkünc formalı evlərdə yaşadığını, başlıca olaraq əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğunu göstərir. Qəbilənin təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsində ovçuluğun da müəyyən rolu olmuşdur (Evliya). Yaşayış binalarının döşəməsi saman qatılmış gillə suvanmış, evlərin qızdırılmasında dairəvi formalı ocaqlardan istifadə edilmişdir. Bəzi evlərin döşəməsində qamışdan toxunmuş həsir qalıqları saxlanmışdır. Bu dövrdə yaşayış yerində və evlərin döşəməsində dəfn etmə adəti mövcud olmuşdur. Dəfnlər tək və cüt olmuş, qəbirlərə əmək alətləri və bəzək əşyaları qoyulmuşdur. Skeletlərin bəzisi oxra ilə boyanmışdır (Əliyev, 1977: 38-40). Mis – daş dövrü (Eneolit). Eneolit dövrü e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edir. Bu dövrdə mis emalının və metalışləmənin əsası qoyulmuşdur. Misə süni aşqarlar qatılması texnologiyanın mənimsənilməsi texniki biliklərin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu təsdiqləyir. Naxçıvanın mis yataqları ilə zəngin olması və bu ərazidə mis külçəsinə rast gəlinməsi mis emalının erkən meydana gəlməsi və inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Eneolit dövründə iqtisadiyyatın inkişafı əhali artımına səbəb olmuş, yaşayış üçün əlverişli olan yeni ərazilər mənimsənilmişdir (Hacıfəxrəddin, 2017: 216). Naxçıvanda Eneolit mədəniyyəti Daş dövrünə nisbətən daha geniş öyrənilmişdir. Son illər Babək rayonunun Sirab kəndi yaxınlığında aparılan araşdırmalar zamanı 17 Eneolit abidəsi aşkar olunmuşdur. I Kültəpə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini izləməyə imkan vermişdir. Araşdırmalar təsdiq edir ki, Naxçıvanın Eneolit mədəniyyəti Urmiya hövzəsi və Mesopotamiyanın qədim mədəniyyətləri ilə iqtisadi mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir. I Kültəpənin erkən mərhələsində meydana gələn düzbucaqlı evlər Əliköməktəpə və İlanlıtəpənin bənzər tikintiləri kimi Urmiya hövzəsinin qədim arxitekturası ilə bağlıdır. Neolit və Eneolit dövrünə aid düzbucaqlı tikintilərə Urmiya hövzəsində Hacı-Firuz, Yanıqtəpə və Göytəpədə təsadüf edilmişdir. Keramika məmulatı və əmək alətlərinin bənzərliyi I Kültəpə, Pijdəlitəpə, Göytəpə, Tilkitəpə kimi abidələrin

eyni mədəni rayona daxil olduğunu göstərir (Evliya). I Kültəpənin Eneolit mədəniyyətinin Xalaf-Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlılığı boyalı keramika və arxası üstə uzadılmış skeletlərin aşkar olunması ilə də təsdiq olunur. Belə qəbirlər I Kültəpədə 20,8 m. Dərinlikdən başlayaraq müxtəlif dövrlərə aid tikinti qatlarından aşkar edilmişdir. Bu qəbirlərin birindən Mesopotamiyadan gətirildiyi təsdiq edilən boyalı çölmək aşkar olunmuşdur. Son Eneolit mədəniyyətinin təşəkkülündə Ubeyd tayfalarının xüsusilə böyük rolu olmuşdur. Arxeoloji abidələrin tədqiqi nəticəsində Ubeyd tayfalarının Azərbaycan ərazisində yayılması ilə bağlı xeyli maddi dəlil ortaya çıxarılmışdır. Urmiya hövzəsində yayılan Eneolit dövrünə aid boyalı keramikanın Şimali Ubeydin lokal variantı olması, Urmiya hövzəsinin qədim əkinçilik mədəniyyətinin formalaşmasında Şimali Mesopotamiyadan gələn tayfaların müəyyən rol oynadığını təsdiq edir. Ubeyd tayfaları Urmiya hövzəsindən bir neçə istiqamətdə Azərbaycan ərazisinə yayılmışdır. Şübhəsiz ki, bu miqrasiyalar Naxçıvanı da əhatə etmişdir. Məlum olduğu kimi, Ubeyd mədəniyyəti protoşumerlərə və şumerlərə aid edilmişdir. Şumer dili hind-avropa dilləri ilə qohum olmamış, onun türk dilləri ilə bağlı olmasına dair inkaredilməz dəlillər aşkar olunmuşdur

Aşkar edilmiş yeni abidələrin tədqiqi onu göstərir ki, muxtar respublikamızın ərazisindəki hər daşın, hər torpağın altında bir tarix yaşayır. Abidələrimizin öyrənilməsi sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər bir daha onu qeyd etməyə əsas verir ki, dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır (Əliyev, 2016: 176-182).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. (2007). Yeddi cilddə. I cild. Bakı, 570 s.
2. Baxşəliyev, V. (2002). Gəmiqaya təsvirləri. Bakı: Elm, 165 s.
3. Baxşəliyev, V., Seyidov, A. (1995). Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı: Azərbaycan, 62 s.
4. Baxşəliyev, V., Quliyeva, F. (2017). Naxçıvanın tarixi abidələri. Bakı: Nurlan, 212 s.

5. Baxşəliyev, V., Ristvet, L., Gopnik, H., Aşurov, S. (2010). Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (II Kultəpə, I Maxta Kultəpəsi, Oğlanqala və digər abidələrdə aparılan tədqiqatların ilkin nəticələri). Naxçıvan, 61 s. pdf
6. Baxşəliyev, V. (2002). Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, 128 s.
7. Əliyev, V. (1977). Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 140 s.
8. Hacıfəxrəddin, S. (2017). Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 216 s.
9. Evliya, Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr).
10. Əliyev, İ. (2016). Tarixi abidələrin bərpası və mühavizəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, Naxçıvan müstəqillik illərində: hədəflər, inkişaf, nəticələr Naxçıvan: Əcəmi, s.176-182.

Aytakin Nizami Abbasova
Azerbaijan University of Languages
master student
a.abbasova.1990@mail.ru

THREE MAIN STAGES IN THE FORMATION OF ORAL SPEECHES IN A FOREIGN LANGUAGE

Keywords: approach, primary skill, secondary skill, skill, communication, knowledge

Açar sözlər: yanaşma, ilkin bacarıq, ikinci dərəcəli bacarıq, bacarıq, ünsiyyət, bilik

In the theory of learning and teaching foreign languages, there is an extended approach to solving the problem of skills and abilities. It is believed that the formation of speech goes through three main stages:

primary skill → skill → secondary skill

The primary skill is knowledge. Thus, it is assumed that the path from language knowledge leads to primary skills, speech skills are formed only as a result of repeated repetition of the corresponding skill, hence the definition of concepts as a primary skill is presented as an action that a person performs for the first time, at the same time he knows his path. Execution. A skill is defined as a way of action that has been strengthened through exercise, as an action that is performed by a person without the participation of consciousness, i.e. automatically.

As we can see from the above E.I.Passov (2010) definition of skills and abilities, i.e. in his opinion, skills are worked out without the participation of consciousness, skill with participation. Let's give an example of how a student in Azerbaijan takes English at a university, he is already in his 3rd year, for example, he already has certain skills and

abilities. Based on all of the above, I can make the following conclusion for myself, the student's skill can be to speak English, given that his language is Azerbaijani, and the ability to be able to communicate correctly, grammatically correctly, here we see that consciousness really plays a big role in development skills from a psychological point of view.

Further, E.I.Passov points to a secondary skill, he defines it as follows: "A secondary skill is considered as the ability to perform any complex actions based not on knowledge, but on skills" Of course, in theory this scheme is not very popular, researching this topic, I see that repeated attempts have been made to improve it, but in practice it is very useful and necessary for us teachers. From a psychological point of view, we see that this scheme is very logical, that is why it attracts so many supporters. Exploring the material, it is noticeable how many scientists are engaged in this topic, but how many more scientists, so many different ways of research. Each of them considers in his own direction, a psychologist as a psychologist, a methodologist as a methodologist, a linguist as a linguist.

Speech is a product of an act that has the indicated properties of communication, a text in the structure of which, the two-way orientation of the speech act and semantic completeness are realized within a certain segment of speech communication. The process of communication occurs against the background and under the influence of circumstances affecting a person. The linguistic and semantic characteristics of a speech act are determined by the conditions of both an intralinguistic and extralinguistic nature that are present at a certain moment of the speech act. These can be circumstances, both external and internal, that are significant for a person at the moment: a phone call or a desire to receive an object that is beyond the reach of easily achievable, a feeling of hunger or dissatisfaction with a person, a thought expressed by someone, a desire, an

invitation, etc. Proceeding from this, a communicative situation is considered as the minimum cell of communication of the “molecule” of oral communication, which is “one of the circumstantial conditions for the emergence or successful implementation of a speech act”. A communicative act is defined as “the sum of the statements of all communicants (retrospectively – a summary text) of one communicative situation.

Nurlanə Hümət qızı Məmmədova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
memmedovanurlane89@gmail.com

“VİS VƏ RAMİN” PROBLEMİ MİKAYIL RƏFİLİNİN TƏHLİL BUCAĞINDA

Açar sözlər: Mikayıl Rəfili, Nizami Gəncəvi, klassik irs, ədəbiyyat tarixi, tənqidçi

Keywords: Mikayil Rəfili, Nizami Ganjavi, classical heritage, literary history, critic

Ədəbiyyatşünaslığı müxtəlif istiqamətlərdən apardığı araşdırmalarla zənginləşdirən Mikayıl Rəfili öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyləri sırasında mühüm yer tutmaqdadır. Onun ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi xidmətləri ilə bağlıdır. Tənqidçi, ədəbiyyat tarixçisi, tərəcəməçi kimi fəaliyyəti ilə ədəbi-ictimai aləmdə özünəməxsus üsluba malik ədəbiyyatşünas kimi tanınması müasir elmimizin onun yaradıcılığına diqqət göstərməsinə şərait yaradır. Çoxtərəfli yaradıcılığında klassik irsin tədqiqi ilə bağlı görüşləri xüsusilə seçilir. Bu cəhətdən “Vis və Ramin” epopeyası ətrafında bildirilən fikirlərdə tənqidçi üslubunun olması yolveriləndir. Predmet olaraq ədəbiyyat tarixinin materialı olan bu əsər uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuş, qarışıq fikirlər irəli sürülmüşdür. “Vis və Ramin” əsəri haqqında Məhəmməd Oufi, Həmdullah Mustafa Qəzvini, Əbdürrəhman Cami, Dövlətşah Səmərqəndi, K.Qraf, H.Ete, R.Ştəkelberq, A.Krımski, Səid Nəfisi, Y.Bertels, Q.Kostiqova, Qəzənfər Əliyev, Qulamhüseyn Beqdeli, Azadə Rüstəm, Mikayıl Rəfili, Abbasəli Sarovlu, Sənan İbrahimov, Zəhra Allahverdiyeva tədqiqatlar aparmış, bir-birinə zidd fikirlər irəli sürmüşdülər. Mübahisə obyektı olan əsas məsələ əsərin müəllifinin ətrafındadır. Bu tədqiqatçıların bir qismi əsərin müəllifinin Nizami Gəncəvi

olduğunu qeyd etmiş, digər qismi isə əsərin müəllifi kimi Fəxrəddin Gürganinin adını çəkmişdir.

Mikayıl Rəfilinin Fəxrəddin Gürganinin əsərini Nizami Gəncəvinin əsəri kimi təhlil etməsinin bir neçə səbəbi vardır. İlk səbəb “Vis və Ramin” əsəri ilə “Xosrov və Şirin” əsəri arasında ideya yaxınlığı və məzmun oxşarlığının olmasıdır. İkinci səbəb “Sırrlər xəzinəsi” kimi mükəmməl bir əsərin Nizaminin yaradıcılığında ilk əsər ola bilməməsi şübhəsi, şairin bu əsərdən əvvəl qələmini irihəcmli başqa bir əsərlə sınaması ehtimalı ilə bağlıdır. Mikayıl Rəfil “Vis və Ramin” əsərinin Nizami Gəncəviyə məxsusluğunu aşağıdakı fikirləri irəli sürərək sübut etməyə çalışmışdır:

1. “Xosrov və Şirin” ərəblərin fəhtindən əvvəlki Azərbaycanı təsvir edir. “Vis və Ramin” Sasanilərin hakimiyyəti dövrünün məhsuludur. Yəni hər iki əsər eyni dövrün məhsuludur.

2. Hər iki əsərdə Zərdüşd dinin müəyyən cəhətlərini görməklə bərabər, İslam əqidəsinin də təsirləri vardır.

3. Hər iki əsərdə yaradıldıqları dövrün ruhu duyulur.

4. Hər iki əsərin mövzusu qədim dövrlərdən götürülmüşdür.

5. Hər iki əsərdə azad insan sevgisi tərənnüm edilmişdir.

6. Hər iki əsərdə eyni məhəbbət səhnələri, eyni süjet xətti vardır.

7. Hər iki əsərdə eyni obrazlar aləmi, onların oxşar təfəkkür tərzini duyulmaqdadır.

8. Hər iki əsərdə məhəbbətin təsviri üç obraz arasında davam edir.

9. Hər iki əsərdə həyati məsələlər eyni baxış bucağından həll edilmişdir.

Mikayıl Rəfil 1941-ci ildə nəşr olunan “Древняя Азербайджанская литература” kitabında bu əsərin Gürgani tərəfindən yazıldığını qeyd etmişdir. Lakin 1947-ci ildə Nizami Gəncəvinin yubileyi münasibətilə yazdığı, kollektiv məqalələr toplusuna təqdim etdiyi “Vis və Ramin” problemi” məqaləsində bu əsərin

müəllifi kimi Nizami Gəncəvinin adını qeyd etmiş, əvvəlki fikirlərini təkzib etmişdir. Bertels əsərin müəllifinin Fəxrəddin Gürgani olduğunu qeyd etməklə kifayətlənməmiş, Nizaminin əsərində bu poemanın təsirinin olduğunu vurğulamışdır: “Təsadüfi deyil ki, böyük söz ustası Nizami də özünün tragik poeması “Xosrov və Şirin”də Gürganinin poemasının təsirindən azad ola bilməmiş, hətta bəzi səhnələri təkrar etməyi lazım bilmişdir. Ona görə də bu poemayı yaradanın – Fəxrəddin Gürganinin həqiqətən də fars-tacik ədəbiyyatı tarixində görkəmli yeri var” (Bertels, 1928: 286-287). “Vis və Ramin” poemasının 1974-cü il nəşrinin tərcüməçisi və müqəddimənin müəllifi Abbasəli Sarovlu bu poemayı Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlayanların fikri ilə razılaşmamışdır. “Əsərin ilk əlyazma nüsxəsi 1850-ci ildə Hindistanda A.Şpringer tərəfindən tapıldıqdan sonra məlum olmuşdur ki, onun müqəddimə hissəsində Nizamidən xeyli əvvəl yaşamış Sultan Toğrulun, Əbülfət Müzəffərin və başqalarının şəninə yazılmış mədhlər vardır” (Gürgani, 1974: 5-6). Sənan İbrahimov da Mikayıl Rəfilinin fikirlərini inkar etmiş, bu anlaşılmazlıqların səbəbini belə izah etmişdir: “Poemanın Nizamiyə məxsus dili, əsrarəngizliyi bu fikri deməyə imkan vermişdir (İbrahimov, 2002: 93).

Bizim fikrimizcə, Mikayıl Rəfilinin irəli sürdüyü müddəalarda doğruluq payı vardır. “Vis və Ramin” ilə “Xosrov və Şirin” əsərləri arasında istər mövzu, istərsə də müəllifin niyyəti baxımından oxşarlıq vardır. Lakin bu oxşarlıqlar onun müəllifinin Nizami Gəncəvi olduğu iddiasını irəli sürməyə əsas vermir. Çünki Nizami “Xəmsə”yə daxil olan hər bir poemasına yeni bir mövzu seçmiş və bu mözvdən gələn problemlərə həll yolu tapmışdır. Yəni təkrarçılıq Nizami Gəncəvi üslubu üçün yad amildir. Digər tərəfdən “Xosrov və Şirin” poemasında qoyulan məsələlər təkcə məhəbbət xəttini deyil, daha dərin mövzuları əhatə edir.

Mikayıl Rəfilinin bir tənqidçi kimi sərbəstliyi, öz düşüncələrini azad ifadə etmə bacarığı bu əsərin təhlili zamanı diqqəti cəlb edir. Bu məqamda ədəbiyyat tarixçisi ilə tənqidçinin yaradıcılıq xüsusiyyətləri qovuşuq şəkildə özünü göstərir. Düzdür, ədəbiyyat-

şünasın əsər haqqında gəlidiyi qənaətlərdə subyektiv baxış bucağı mövcuddur. Bununla belə, Mikayıl Rəfilinin bu məsələdə öz mövqeyini müdafiə edə bilmək ustalığı diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bertels, E. (1928). Essays on Tajik-Persian literature. Moscow: Leningrad.
2. Gürgani, F. (1974). Vis və Ramin. fars dil. tərc., müqəddimə və şərh. müəll. A.Sarovlu; red. H.Kürdoğlu. Bakı: Azərənəşr.
3. Mikayıl, R. (1947). “Vis və Ramin” problemi. Nizami (Məqalələr və tədqiqlər). K.4. Bakı: Azərənəşr.
4. İbrahimov, S. (2002). Əsədi Tusi, Fəxrəddin Gürgani. Bakı: Ağrıdağ.

Zamirə Elman qızı Həsənsəy
Bakı Avrasiya Universiteti
doktorant
zamira.bsu@gmail.com

MİFOLOGİYADA İLANLA BAĞLI İNANCLAR

Açar sözlər: mifologiya, ilan, inanc, müqəddəs, xalq, mədəniyyət

Keywords: mythology, snake, belief, saint, people, culture

İlan demək olar ki, hər bir mədəniyyətin mifologiyasındakı heyvanlardan biridir. Görünüşünə görə soyuq heyvan olan ilana xüsusilə qədim zamanlarda həm hörmət, həm də ehtiram göstərilirdi. İlandan çox adam qorxur. Çünki bədənində zəhər var, ölümcül nəticələrə səbəb ola bilər. Bütün bu mənfiliklərə baxmayaraq, təbabətin simvolu da məhz ilandır. İlan qarşı cəmiyyətlərin rəftarları və ilana aid etdikləri mənalar zaman-zaman fərqlidir. Xüsusilə tövhid inanclarının qəbulu ilə ilanın nüfuzu daha da yüksəlmişdir.

Cənnət və cəhənnəm anlayışının hakim olduğu bəzi inanclar da ilan, şeytan heyvan kimi qəbul edilmiş və ilan birinci olduğu üçün mənfi qiymətləndirilmişdir. İlan qısaca təzad yaradır. İlan öz içində olan və bir çox fərqli cəmiyyətlərdə bu xüsusiyyətləri ilə seçilən bir varlıqdır. Bu, təkrarlanan motiv və simvoldur. Ən qədim dövrlərdən bəri əksər icmalar bir-biri ilə ünsiyyət qururlar. Kempbell “Mifologiyanın gücü” əsərində miflərin əsas motivlərinin həmişə eyni olduğunu, mifologiyanın müəyyən bir cəmiyyət daxilində müəyyən hüdudlarda inkişaf etdiyini qeyd etmişdir. O qeyd edir ki, miflər bir-biri ilə toqquşur və qarşılıqlı əlaqədə olur və qarışır, beləliklə, onu daha da mürəkkəbləşdirir.

Yeraltı ilə yer arasında yaşayan ilan üç fərqli təbəqənin xüsusiyyətidir. Hər şeydən əvvəl ölüm və şər yeraltı ilə əlaqəli hissə, yaradılış, dirilmə, yer üzünü təmsil edir. Yeri təmsil edən ilan

xüsusiyyətləri ağac, yumurta və sudur. O, bu kimi elementlərlə əlaqələndirilərək həyat, çoxalma və məhsuldarlığı ifadə edir. Bu üç tərəf ilanın həm işıqlı, həm də qaranlıq tərəfini açır. Eyni zamanda, “şirlə ilan” birlikdə onlar heyvan simvolizminin birinci sırasını bölüşürlər. Görünüş həmişə ən yaxşısidir. O, nəyin ən pisini təmsil etmək üçün istifadə edilmişdir: yaradılış, bərpa, ölümsüzlük. Lakin eyni zamanda həqiqəti, mütləq pisliyi və ölümü gizlədir. Göründüyü kimi, ilan təbiətinə görə dualist quruluşa malikdir. Ateşə görə, ilan doğum və yenidən doğulma mövzusunun simvolik elementlərindən biridir. Çünki zahiri görkəmdə fallusu simvolizə edən ilan məhsuldarlıqla simvolizə olunur. O, torpağı münbitləşdirən element kimi görülür. “Yuxarı Paleolit dövrünə aid tipik ilan təsvirləri əslində fallusu simvollaşdırır.

Yerin ən mühüm qatı torpaqdır, yəni torpaq qatı və yeraltı ilə əlaqəli məhfumdur. Müxtəlif həyat və çoxalma elementləri ilə birlikdə hesab edilən ilan da yeraltı ilə əlaqə yaradır, çünki həm yerin üstündə, həm də altında yaşayır. O, münbit torpağı münbitləşdirən element kimi meydana çıxır. Burada ilan da var, ovçu-toplayıcı cəmiyyətlərdə qadınların yığıcı, kişilərin isə ovçu olduğu dövrlərdə olduğu kimi. O, bəzən Kişiyə bənzəyir. Çünki kişilər həmişə özlərininkini ovlayırlar, yaşamaq üçün ov tapmalıdır.

İlanın dərisini dəyişmək və beləliklə gəncliyini yeniləmək qabiliyyəti, onu dünyada yenidən doğulma sirlinin ustasına çevirir. Həm də suların tanrısı hesab edilən ilan dünyada ağac kökləri arasında yaşayır, tez-tez bulaqlara, bataqlıqlara, suya çatır. Dalğaların hərəkəti ilə yollarını sürüşür və ya sarmaşığı kimi dırmaşır, orada a ölümün meyvəsi kimi asılır.

Demək olar ki, bütün mifologiyalarda, xüsusən də yaradılış miflərində yer alan ilan varlığının təməlində olmasını dəstəkləyən digər elementlərlə birlikdə diqqət çəkir, əsasən ilan ağaclar, yumurtalar və su ilə əlaqələndirilir. Sadalanan elementlər ilanın təbiətdə çoxalması və mövcudluğu ilə bütövlüyünü təmin edir. Bu nöqtədə ilk olaraq ilanla ağac arasında əlaqə quran Ateş, deyir ki, həyat ağacı həm də bərəkət rəmzidir. Budaqlarla diş cinsiyyət

sahəsi arasında da əlaqə quran Ateşə görə, ağac-bitki budağı əks olunur. O, simvollarla ilan arasında sıx əlaqə olduğunu müdafiə edir.

Göründüyü kimi, bəhs edilən bütün miflərdə ilan əks ünsürləri simvollaşdırır. O, Xeyir və Şər qüvvələrin mübarizəsində həmişə mühüm rol oynamışdır. Lakin ilan bu mübarizədə daha çox qadın gücünü təmsil edir və kişi gücünə boyun əydi. Kişi gücünə məğlub olsa da, yenə də kişi gücüdür. Yaradılış miflərində məhsuldarlıq və çoxalma təmin etdi. Amma bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, o, yaradıcılığına da düşməndir. Onları məhv etmək istəyən tərəf də var. Həm də qadın gücünü təmsil edir görünüşü fallusa bənzəyir və kişi tərəfi ön plana çıxır. Həm də ilan arxasınca getməli olan bir rəhbər kimidir.

Bu cəhətləri ilə ilan müdrik mövqedədir və hər kəsə yol göstərir. Şeytan ilanı kimi tanınan ilan isə öz pis xüsusiyyətlərindən hiyləgər kimi istifadə edir. İlandan daha çox müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə istifadə olunur, yenidən doğulmanı və ananın müsbət keyfiyyətlərini ortaya qoyur.

Şahnur Xəqani oğlu Vəliyev
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
shahnur.velisoy@gmail.com

MÜASİR QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, əmtəə, maliyyə bazarı, qlobal çağırış, kredit

Keywords: economic development, commodity, financial market, global challenge, credit

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının əsas prioritetlərindən biri onun maliyyə xidmətləri bazarının səmərəli fəaliyyətidir və bunun həyata keçirilməsi birbaşa olaraq maliyyə sisteminin təşkilati strukturunun xüsusiyyətlərindən asılıdır. Öz növbəsində, hər bir dövlətin maliyyə sisteminin əsas tərkib elementləri bank sektoru və qiymətli kağızlar bazarıdır. Bu bazarın özünəməxsus institusional cəhəti-maliyyə bazarının bu seqmentində fəaliyyət göstərən peşəkar iştirakçıları və dövlət orqanları tərəfindən yaradılmış infrastruktur elementləri kimi çıxış etməsidir.

Müasir qlobal çağırışlar həm birbaşa, həm də dolayısı ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aiddir. Şübhəsiz ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi xüsusiyyətləri xarici təsirlər baxımından onun yüksək həssaslıq səviyyəsinə təsir edir. Bu da öz növbəsində maliyyə bazarlarına öz təsirini göstərir. Eyni zamanda, qarşıya çıxan amillər, eləcə də makroiqtisadiyyatın daxili və xarici konyukturasının sürətlə dəyişməsi pandemiya dövründə Azərbaycan maliyyə xidmətləri bazarının inkişafı və davamlılığının artırılması ilə bağlı problemlərin gələcək tədqiqinə müəyyən zəmin yaradır.

Maliyyə bazarları infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövr ərzində əhəmiyyətli işlər görülmüş, eyni zamanda

“2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Dövlət Proqramı çərçivəsində maliyyə bazarlarının canlandırılması istiqamətində işlərə başlanılmışdır. Maliyyə xidmətləri istehlakçılarının hüquqlarının effektiv müdafiəsi mexanizmlərinin formalaşdırılması və əhalinin maarifləndirilməsi istiqamətində işlər görülmüş, maliyyə savadlılığının artırılması məqsədilə müasir intellektual vasitələrdən istifadə edilmişdir. Ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azalmasına, qeyri-neft sektoru üzrə investisiya qoyuluşlarının diversifikasiyasına baxmayaraq maliyyə inklüzivliyinin səviyyəsi aşağı olaraq qalmaqdadır.

Maliyyə xidmətləri üzrə 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış səmərəli tənzimləmə və qanunvericilik çərçivəsi ilə dəstəklənən, bütün müştəri qruplarını genişçəşidli maliyyə xidmətləri ilə təmin edən dayanıqlı, sağlam və tarazlaşmış maliyyə sistemi formalaşdırmaqdır (Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).

2025-ci ilədək maliyyə xidmətləri sektoru güclü və diversifikasiya olunmuş maliyyə institutlarından təşkil olunacaq, davamlı artım və mənfəətlilik nümayiş etdirəcəkdir. Eyni zamanda, bank sektorunda konsolidasiya prosesinin sürətlənməsi, bankların maliyyə nəticələri arasında fərqlərin azalması müşahidə ediləcəkdir. Nəticədə banklar böyüyəcək, xidmət portfeli diversifikasiya olunacaq və bank olmayan yeni maliyyə institutları yaranacaqdır. Bank olmayan yeni maliyyə institutlarının təqdim edəcəyi əlavə kredit məhsulları istehlak kreditlərinə alternativ çıxış imkanları yaradacaq və sektorda rəqabəti gücləndirəcəkdir. Korporativ müştərilər üçün də yeni kredit növləri təklif ediləcəkdir (Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).

Qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlər aşağıdakılardır:

- maliyyə sisteminin daxili və xarici şoklara qarşı dayanıqlılığını artırmaq;

- risk idarəetməsi proseslərinin keyfiyyətini artırmaq və tənzimləmə çərçivəsini təkmilləşdirmək;

- maliyyə sisteminin infrastrukturunu gücləndirmək;

- maliyyə sisteminin inkişaf potensialını artırmaq.

2025-ci ilədək bank sektoru Bazel III standartlarının tələblərinə tam uyğunlaşacaqdır. Kredit risklərini qiymətləndirmə mexanizmlərinin, skoring modellərinin, korporativ idarəetmə strukturunun və risklərin idarə edilməsi proseslərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması maliyyə institutlarında risklərin idarə edilməsi bacarıqlarını artıracaqdır.

Maliyyə institutları səmərəliliyin artırılmasını və rəqəmsallaşmanı 2025-ci ilədək olan dövrdə də davam etdirəcəklər. Bu dövrdə tənzimləmədə dəyişikliklər və texnoloji inkişaf nəticəsində banklar proses və əməliyyatlarını daha çox rəqəmsallaşdıracaqlar (Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).

Beləliklə, maliyyə sektorunun müasir inkişaf tendensiyaları, eləcə də müasir dövrün çağırışları təşkilatlar qarşısında həlli üçün yeni vəzifələr qoyur, həmçinin səmərəli və rəqabət qabiliyyətli fəaliyyət perspektivləri açır. Bazarda maliyyə-rəqəmsal platformaların inkişafı rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsinə və bazar təhdidlərinin maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinə mənfi təsirinin azalmasına kömək edəcəkdir. Maliyyə-rəqəmsal ekosistemlərin, əmtəə və ya maliyyə bazarlarının inteqrasiyası müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi spektrini genişləndirəcək, xidmət keyfiyyətini və istehlakçı sadıqlığını artıracaq. Bu, öz növbəsində, iqtisadiyyatın maliyyə və real sektorlarının texnoloji cəhətdən yeni rəqəmsal səviyyədə qarşılıqlı fəaliyyətinə kömək edəcəkdir.

Gülnarə Eldəniz qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
magistrant
g.ehmedova15@gmail.com

BİZNESİN İNFORMATİKA İQTİSADİYYATININ İDARƏ EDİLMƏSİ

Açar sözlər: *biznes informatikası, investisiya planı, iqtisadiyyat, biznes kəşfiyyatı, idarəetmə, maliyyə, model İS/İKT, xərclər, mənfəət*

Keywords: *business informatics, investment plan, economics, business intelligence, management, finance, model, IS/ICT, costs, profits*

Bu məqalə Biznes İntellektinin dəstəyi ilə biznes informatikasının iqtisadi səmərəliliyinin idarə edilməsi üçün istifadə edilə bilən proseslərlə bağlı məsələlərə həsr edilmişdir. Biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsi proseslərini təhlil edirik. Biz mühasibat uçotunun, şirkətlərin menecerlərinin tələb etdiyi iqtisadi səmərəliliyin idarə edilməsinə dair tələbləri, biznes informatikasının məsrəf və mənfəətin uçotu metodundakı fərqləri və s. nəzərə alan yeni model təklif edirik. Modelimiz xidmətlərin qiymətlərini və xərclərini müəyyən etməyə kömək edən məlumatları təqdim edir. Biznes informatikası tərəfindən digər daxili bölmələrə təqdim edilir, hər bir işçinin xərclərinin təhlili, hər bir İS/İKT bölməsinin ümumi dəyəri, biznes informatikasının ümumi xərclərinin müəyyən edilməsi və s. üçün məlumat verir (Dragu, Tiron-Tudor, 2013: 1221-1228).

İqtisadi böhranın görünən elementləri ilə mövcud iqtisadi vəziyyətdə menecerlər öz bizneslərinin iqtisadi vəziyyəti haqqında həmişəkindən daha çox dəqiq məlumat tələb edirlər (Aho, 2012). Onlar təkcə bütövlükdə biznes haqqında deyil, həm də ayrı-ayrı departamentlər, bölmələr və fəaliyyətlər, yəni biznes informatika-

sı haqqında keyfiyyətli məlumat tələb edir. Biznesin informatikası ilə bağlı fəaliyyətlərin, xüsusən də informasiya sistemləri və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İS/İKT) üzrə mənfəət və ya zərəri qiymətləndirmək üçün ilk növbədə bu cür fəaliyyətlərin iqtisadi ölçülərini müəyyən etmək lazımdır.

Onlardan ən mühümlərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- Etibarlı, aktual və vaxtında məlumat əldə etmək lazımdır.
- Biznesin İS/İKT qlobal miqyasda rəqabətədavamlı olmalıdır, çünki bazarın qloballaşması coğrafi maneələri tez dəf edən yeni və genişmiqyaslı rəqabəti gətirdi.
- İS/İKT fərdi müştərilərin artan tələblərinə və onların unikal sorğularına cavab vermək ehtiyacına görə fərdi müəssisələrin rəhbərliyinin ehtiyaclarını ödəməlidir.

Biznesin informatikasının iqtisadiyyatının idarə edilməsinin bu sahəsində aparılan tədqiqatlar (Workie 2006; Mithas et al. 2012) təsdiq edir ki, müəssisələr biznes informatikasına əhəmiyyətli və daim artan pul məbləğində sərmayə qoyurlar. Bu məqalənin müəllifləri tərəfindən 2010-cu ildə Çexiya iqtisadiyyatında firmaların strukturu əsasında seçilmiş 600 firma (Kunstova 2012, 2013) üzərindən Çex Respublikasında (Kunstova 2012, 2013) aparılmış son araşdırma da İT xərclərinin artması.

Son onillikdə aparılan bir çox tədqiqat (məsələn, Novotny 2007; Maryska 2010; Parmenter 2007; Remenyi et al. 2007; Doucek 2011) göstərir ki, biznesin iqtisadiyyatının idarə edilməsinə və ölçülməsinə yanaşmaya görə biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsi aktual və mürəkkəb problemdir (Drost, Harmsen, Brinkkemper, Versendaal, Haanappel, 2011). Bu qənaətə gəlməyə əsas verən ən mühüm faktlar aşağıdakılardır:

- Biznes prosesləri ilə onların İS/İKT tərəfindən dəstəklənməsi arasında əlaqəyə riayət olunmur. IS/İKT funksional yanaşma əsasında yaradılır və həyata keçirilir və biznes informatikası beləliklə, proseslərin yüksək performansına və ya biznesin daha yaxşı nəticələrinə töhfə vermir.

➤ Xüsusilə kiçik biznesin investisiya qərarlarının qəbulu onların iqtisadi vəziyyətini qeyri-sabitləşdirə bilər (məsələn, biznesin maliyyə imkanlarını aşan investisiya onun mövcudluğunu təhdid edə bilər) (Kivijarvi, Saarinen 1995).

➤ Müəssisələr fərdi biznes informatika fəaliyyətlərinin real dəyərini bilmirlər və bu xərcləri izləmək üçün proseslər yoxdur. Nəticədə, biznes informatikasının dəyəri biznesin fəaliyyətində qeyri-kafi və qeyri-dəqiq əks olunur.

➤ Biznes informatikası adekvat və sistemativ şəkildə izlənilməyən effektlər yaradır.

Biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsində göstəricilər

Novotnıda (2003) təklif olunan göstəricilər siyahısından biz biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsinin ehtiyaclarına uyğun gələn göstəricilər toplusunu seçdik və informasiya mənbələrinin təhlili əsasında bu dəsti digər göstəricilər üçün genişləndirdik. Bu halda bizim məlumat mənbələrimiz məsələn, ITIL (2007), ISACA (2007), Kral (2010) idi. Hər bir göstərici üçün biz xüsusi olaraq müəyyən etdik:

- Əsas məzmun və istifadə məqsədi;
- Ölçü vahidi;
- Ölçü;
- Verilmiş göstərici ilə əlaqədar məna kəsb edən digər törəmə göstəricilərin siyahısı.

Daha sonra biz göstəriciləri RME-nin bir hissəsi kimi həll olunan ölçülər və vəzifələrlə əlaqədar böldük. Belə göstəricilər məsələn:

- Biznes informatikasının dəyəri;
- Biznes informatika fəaliyyətlərinin dəyəri;
- Biznes informatikasının dəyərinin biznesin ümumi xərclərində payı;
- Biznes informatikasının investisiya dəyəri;

- İS/İKT-nin istismarı, saxlanması və idarə olunması xərcləri;
- Biznes informatika xidmətlərindən və məhsullarından gəlirlər;
- Əvvəlki dövrlə müqayisədə gəlirlərin artması;
- Əvvəlki dövrlə müqayisədə xərclərin ümumi azalması və qənaətin artması;
- Əvvəlki dövrlə müqayisədə verilən müddət ərzində müştərilərin sayında artım;
- Müqavilələrin icra müddətinin əvvəlki dövrlə müqayisədə azaldılması.

İS/İKT iqtisadiyyatının idarə edilməsi biznes fəaliyyətləri arasında çox əhəmiyyətli bir fəaliyyətdir və onun əhəmiyyəti getdikcə artır. Həm biznes informatika menecerləri, həm də şirkət menecerləri baxımından çox vacib bir fəaliyyətdir. Biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsi adekvat prosedurlar olmadan uğur qazana bilməz. Əgər bu cür idarəetmə uğurlu deyilsə, yəni biznes informatikası digər biznes fəaliyyətləri üçün əhəmiyyətini göstərmirsə, şirkətin top menecmentinin ona dəstək verməsini və onu bütün biznesi həyati əhəmiyyət kəsb edən əsas departamentlərdən biri hesab etməsini gözləmək olmaz. Biznes informatikasının faydalarını sübut etmək mümkün olmadıqda, şirkət rəhbərliyi bunu mümkün qədər minimuma endirilməli olan sadə xərc maddəsi kimi görməlidir (Ernst and Young, 2010). RME-nin məqsədi biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsinə hərtərəfli baxışı təmin etməkdir. Bu məqsəd kontekstində RME biznes informatikasının iqtisadi aspektlərinin idarə edilməsinin planlaşdırma və analitik funksiyalarını təmin edir. RME nəticələri strateji qərarların qəbulu, layihənin planlaşdırılması, xidmət müqaviləsinin tərtibi və s. üçün əsas məlumat daxiletmələri kimi istifadə edilə bilər. RME-də biz biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsi üçün prosesi və alt prosesləri təklif etdik və onları ölçülər və ölçülər təklifi üçün genişləndirdik. Şirkət rəhbərlərinə biznesin informatika

iqtisadiyyatını necə idarə etməyi, hansı xüsusiyyətlərə nəzarət etməyi və onları necə təhlil etməyi təklif edən göstəricilər. Təklif olunan proseslər yalnız RME-nin bir hissəsi kimi deyil, həm də ayrıca istifadə edilə bilər, çünki onlar müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilməli olan fəaliyyətlərin əsas məntiqi addımlarını müəyyən edir, məsələn, İS/İKT xərclərinin təhlili, İS-nin hazırlanması, İS/İKT investisiya planı, İS/İKT büdcəsinin hazırlanması və s. Bu sahədə mövcud istinad modellərindən fərqli olaraq, RME biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsinə xüsusilə BI prinsiplərindən geniş istifadə sayəsində ətraflı yanaşma təqdim edir (Favaro, 2003). Biznes informatikasının idarə edilməsində bir çox xüsusi tapşırıqların həlli üçün tövsiyə olunan metodlar, proseslər, göstəricilər, tətbiqlər və nümunələr təqdim edir. Təklif olunan RME, o cümlədən onun həyata keçirilməsi metodologiyası, ITGPM modelinin artıq tətbiq olunduğu digər böyük şirkətlər qrupuna (E-On – Cənubi Çexiya, Çex Dəmir Yolları və s.) qoşulan Siemens-də tətbiqi ilə təsdiq edilmişdir. Biz modelimizin tətbiqinin faydalarını korporativ idarəetmədə dəyişiklikləri müsbət qiymətləndirən maraqlı tərəflər tərəfindən icraçı şirkətə verilən qiymətdən görə bilərik. Siemens-də pilot RME tətbiqinin tətbiqi və istifadəsi ilə bağlı təcrübəmizə əsaslanaraq, biz RME-də problemlə sahələri və onun həyata keçirilməsi metodologiyasını müəyyən etdik ki, onları dəyişdirilməli olduq. Bu sahələr aşağıdakılardır:

- Modelin əsas məqsədlərinin izahı;
- İlk mənbə sistemlərinin müəyyən edilməsi.

Ədəbiyyat

1. Dragu, I., Tiron-Tudor, A. (2013). New corporate reporting trends. Analysis on the evolution of integrated reporting, in *Annals of Faculty of Economics* 1(1): 1221-1228 (online). University of Oradea. Available from Internet: <http://anale.steconomieuoradea.ro/volume/2013/n1/129.pdf>

2. Drost, R., Harmsen, F., Brinkkemper, S., Versendaal, J., Haanappel, S. (2011). A framework for IT performance management – enabling organizational growth with IT performance management. Utrecht: Utrecht University. ISSN UU-CS-2011-00.
3. Ernst and Young. (2010). Technology risk: are your IT controls an asset or a liability? (Online), (cited 1 August 2010). Available from Internet: <http://www.ey.com/AU/en/Issues/Operationaleffectiveness/IT-effectiveness>
4. Favaro, J. (2003). Value-based management and agile methods, in Proceedings of 4th International Conference on XP and Agile Methods, May. Genoa, Italy (online), (cited 18 May 2010). Available from Internet: <http://www.favaro.net/john/home/publications/vbmams.pdf>

Hüseyn Mübariz oğlu Eyvazlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant
huseyneyvazli999@mail.ru

MALİYYƏ SİSTEMİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ BU SİSTEMDƏ BANKLARIN FUNKSİYASI

***Açar sözlər:** maliyyə, maliyyə vasitəçiliyi, maliyyə sisteminin funksiyaları, kredit, kapital*

***Keywords:** finance, financial intermediation, functions of the financial system, credit, capital*

Maliyyə sistemi bəşəriyyətin ilkin inkişaf mərhələsindən başlayaraq ümumi iqtisadiyyatda ən vacib ünsür olaraq bütövlükdə iqtisadi sistemin özülünü təşkil etmişdir. Maliyyə sistemi müxtəlif funksiyaları birlikdə yerinə yetirmək üçün müəyyən insanların, qurumların, bazarların, vasitələrin və təşkilatların bir araya gəlməsi nəticəsində formalaşan bir bütövdür. İqtisadiyyatın maliyyə funksiyası, əmanətlərin investisiyalara köçürülməsi maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Müxtəlif sahələrdə pul və kapital funksiyalarını yerinə yetirən bu sistem iqtisadiyyatın fəaliyyəti tənzimləyir, həm də iqtisadiyyatın mikro və makro göstəricilərinin müəyyən edir. Maliyyə sisteminin əsas elementləri fond təchizatçıları, tələb edənlər, maliyyə vasitəçiləri (qurumları), maliyyə vasitələri və hüquqi qaydalar toplusundan ibarətdir.

Belə ki, bu sistem daxilində gəlirlərinin hamısını istehlak etməyən və vəsait artıqlığı olan segment, digər tərəfdən isə vəsaitə ehtiyacı olan (vəsait kəsiri olan) və öz gəlirindən çox xərcləməli olan segment var. gəlir. Maliyyə sistemində ən vacib şərtlərdən biri budur ki, əmanətçilər öz əmanətlərini müxtəlif vasitələr, əlaqələndiricilər vasitəsilə, hüquqi və institusional razılışmalarla

təmin edilmiş etimad mühitində fondun təchizatçıları kimi maliyyə tələb edənlərə təqdim edirlər.

Maliyyə sistemi iqtisadi sistemin ən mühüm alt sistemidir desək, heç də yanlışdır. Bunun səbəbi, təbii ki, müasir iqtisadiyyatın inkişafı üçün ən çox ehtiyac duyulan vəsaitlərin köçürülməsi prosesinin mərkəzi olmasıdır. Ümumi iqtisadi uğur, istənilən strukturda inkişaf maliyyə sisteminin səmərəliliyindən çox asılıdır. Digər tərəfdən, sistem yanaşması çərçivəsində qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə sisteminin səmərəliliyi həm ümumi iqtisadi sistemin, həm də digər alt sistemlərin sabitliyini və səmərəliliyini də təmin edir.

Maliyyə sisteminin funksiyalarının əhəmiyyəti illərə və ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə də dəyişə bilər. Hər bir dövlət və ya strukturda, eləcə də ümumi iqtisadiyyatda maliyyə sisteminin funksiyaları müxtəlif cür təsnif edilə bilər:

- mallar, xidmətlər və fəal köçürülmələrə vasitəçilik edir;
- İri miqyaslı layihələrin maliyyələşdirilməsini təmin edir;
- əmanətlərin bazaya toplanması və paylanması;
- regionlar və sektorlar arasında iqtisadi resursların ötürülməsi;
- xərc risklərin idarə edilməsi, risklərə nəzarət və s.

Məhz bu səbəblərdən də maliyyə sistemi iqtisadi fəaliyyət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Torpağa, fiziki avadanlıqlara və insan resurslarına qoyulan bütün investisiyaları, əhalinin artımını və buna uyğun olaraq işçi qüvvəsinin artımını özündə əks etdirən kapital yığımını həm iqtisadi, həm texnoloji inkişaf kimi qeyd etmək olar.

Maliyyə sistemi ilk növbədə birbaşa kapitalın toplanması ilə bağlıdır. Kapitalın yığılması cari gəlirin bir hissəsinin gələcək istehsalı, eyni zamanda gəliri artırmaq üçün yığılması və investisiya kimi istifadə edilməsi hadisəsidir. Odur ki, ölkələr arasında iqtisadi artım templərindəki fərqlər bu ölkələrin təbii sərvət zənginliyindən deyil, bu resurslardan istifadənin səmərəliliyi fərqiindən irəli gəlir.

Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadiyyatda maliyyə sistemi bazarlardan, müxtəlif qurumlardan, vasitəçilərdən və hüquqi infrastrukturadan ibarətdir. Bu, bir sistem şəklində fəaliyyət göstərərək qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin həllini təmin edir.

Maliyyə sistemi tərəfindən ilkin mərhələdə həyata keçirilən fond köçürmə funksiyası ilə əmanətlər investisiyalara yönəldilir və beləliklə, kapital ehtiyatı artır. Əmanətlərin köçürülməsi üsuluna görə maliyyə sistemini kredit bazarı (dolayı maliyyələşdirmə) və qiymətli kağızlar bazarı (birbaşa maliyyələşdirmə) kimi təsnif etmək mümkündür.

Dolayı maliyyələşdirmədə fond təminatçıları müəyyən gəlir müqabilində vəsaitlərini maliyyə vasitəçiliyi təşkilatına (banka) verirlər. Birbaşa maliyyələşmə zamanı vəsaitə ehtiyacı olanlar ehtiyaclarını ifadə edən sənəd (qiymətli kağızlar) müqabilində vəsait təklif edənlərdən birbaşa vəsait əldə edirlər.

Beləliklə də, əmanətçiləri (bəzi şirkətlər, eləcə də xüsusi təsərrüfatları olan fərdi sahibkarları və s.) “artıq vəsaitləri olan qrup”a, maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyan şəxsləri, yaxud şirkətləri isə “maddi kəsiri olan qrup”a aid etmək olar. Bununla da müəyyən şərtlər daxilində mövcud vəsaiti olanlardan fond kəsiri olanlara maliyyə köçürməsi baş verir ki, buna da müasir yerli və beynəlxalq leksikada ən sıx rastlaşdığımız termin – kredit deyilir. Təbii ki, artıq vəsaitə sahib olanlar, öz vəsaitlərini borc kimi təklif etdikdə bunun qarşılığında faiz kimi gəlir tələb edirlər. Odur ki, maliyyə kəsiri olanların borc aldıkları banklara öncədən müəyyən edilmiş xüsusi məbləğdə faiz ödəməyə hazır olmaları vacib şərtlərdən biridir.

Birbaşa vəsait köçürmə, kredit götürmə mexanizmində heç bir vasitəçi olmadan vəsait tələb edənlər vəsaiti olanlardan bəzi mühüm məsələləri təmin etməklə borc götürə bilirlər. Belə bir mexanizmin işləməsi hər iki tərəfin bir-birini bilməsini və qarşılıqlı etimadı tələb edir. Müasir və kifayət qədər mürəkkəb struktura malik olan iqtisadiyyatda vəsaitlərin birbaşa transferi

çox məhduddur. Əsasən vasitəçiliklə həyata keçirilən kapital köçürülməsi müasir dövrdə bank sistemində risklərin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulan mühüm şərtlərdən biridir. Zamanla inkişaf edən maliyyə vasitəçiliyi sistemi iki şəkildə özünü göstərir.

Birincisi, investisiya bankları vasitəçilik funksiyasını öz üzərinə götürür və vəsait axtaran şirkətlər, fərdi sahibkarlar öz maliyyə tələblərini əmanətçilərə yönləndirirlər. Investisiya banklarının funksiyası birbaşa vasitəçilikdir və onlar bu xidmətlərə görə müəyyən olunmuş məbləğdə komissiya alırlar. Riski üzərinə götürülmüş əmanətçinin borclusu investisiya bankı deyil, həmin kapitaldan istifadə edən şirkətdir və ya sahibkardır. Investisiya bankçılığının əsasını təşkil edən bu vasitəçilik mexanizmi “birbaşa maliyyə vasitəçiliyi” adlanır.

Şəfəq Musa qızı Balayeva
Bakı Dövlət Universiteti
p.parvana84@gmail.com

LEKSİKOQRAFIYADA STANDARTLAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: leksikoqrafiya, terminoqrafiya, termin, milli, müasir

Keywords: lexicography, terminography, term, national, modern

Bir-biri ilə bağlılığı olan dörd məsələnin araşdırılması hazırda xüsusi aktualıq kəsb edir. Həmin məsələlər, fikrimizcə, aşağıdakıları əhatə edir: 1) leksikoqrafiya və terminoqrafiya; 2) terminlərin ortaqlaşdırılması; 3) çoxdillilik lüğətlər; 4) lüğətlərin dilin (dil qruplarının) milli korpusundakı yerinin təyini. Təbii ki, əhatə dairəsi, mürəkkəblilik və budaqlanma baxımından göstərilən istiqamətlərdə aşkar, eləcə də qeyri-aşkar fərqlər mövcuddur.

Leksikoqrafiya və terminoqrafiya anlayışlarının müqayisə obyektini seçilməsi söz - termin qarşılaşdırılmasından irəli gəlir. Bir zamanlar müxtəlif tipli lüğətlərin yaradılma nəzəriyyəsi və təcrübəsi leksikoqrafiya adlandırılırdı (Axundov, 2003: 7). Müasir leksikoqrafiya yalnız lüğət tərtibi nəzəriyyəsi, lüğətin hazırlanma prinsipləri ilə bağlı nəzəri araşdırmalar aparmaq, eyni zamanda, lüğətlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün praktik olaraq lüğətlər buraxmaqla öz işini məhdudlaşdırmır. Müasir leksikoqrafik vasitələr eyni zamanda lüğətlərin normativlik, ən azı orfoqrafik səviyyədə normativlik tələbinə cavab verməlidir. Yəni müasir lüğətdə söz hansı dilə aiddirsə, həmin dilin orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazılmalıdır. Belə olduqda hər bir leksikoqrafik vasitə həm də normativlik tələbinə cavab verməklə əlavə funksionallığa malik olacaqdır. Leksikoqrafiya-

nın nəticələri çox zaman orfoqrafiya, orfoepiya, nitq mədəniyyəti, dilin tədris metodikası kimi praktik sahələrdə tətbiqini tapır. Leksikoqrafiya dilçiliyin bir sahəsidir. Elmi-texniki leksikoqrafiyanın obyektı xüsusi (terminoloji) lüğətlərin yaradılması nəzəriyyəsi və praktikasındır. Xüsusi lüğətlərdə müxtəlif elmlərin və terminlərin, nomenklaturaları izah və təyin edilir. A.S.Qerd elmi-texniki leksikoqrafiyanı tətbiqi terminşünaslığın birinci istiqaməti kimi ayırır (Mahmudov, 2013: 24). V.M.Leyçik də «tətbiqi terminologiya» anlayışından istifadə etmiş, «terminoqrafiya» termininin «terminoloji leksikoqrafiya» termin-söz birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləmişdir.

Leksikoqrafiya leksikologiya ilə qırılmaz bağlıdır və o, leksikologiyaya aid tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnir, leksikologiyanın praktik, həmçinin bəzi elmi-praktik məsələlərini həll etməyə çalışır. Digər tərəfdən, leksikoqrafiya leksikologiyaya müəyyən problemlərin ortaya atılması üçün geniş material verir. Oxşar əlaqələr terminologiya ilə terminoqrafiya arasında da özünü göstərir. Terminologiyada terminlərin seçilməsi, nizama salınması, tədqiq olunması son nəticədə onların lüğət şəklinə gətirilməsində ifadəsini tapır. Deməli müasir terminoloji lüğətlər həm də terminlərin nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması problemlərinin həllinə də öz istiqamətində yanaşmaq imkanına malikdir. Terminoloji lüğətlərin tədricən standart terminlər lüğəti şəklinə gətirilməsi sahəsində terminoqrafiyanın perspektivləri kifaqət qədər böyükdür.

Ortaq vahidlərin, element və ünsürlərin aşkara çıxarılması, qeydə alınması və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, ortaqlıq dərəcələrinin təyin edilməsi zəruridir. Deməli, ilk növbədə bir dilin hansı elementinin digər dilin hansı elementi ilə yaxınlığının və ortaqlığının olması dəqiqləşdirilməlidir. Yəni bir dildəki A-nın, başqa dildəki B ilə eyniliyi və ortaqlığı araşdırılır ortaqlıq elementlər seçilir. Əgər riyaziyyatda $A=B$ bu

iki kəmiyətin eyni olduğunu göstərsə, dilçilikdə $A=B$ formulunun müxtəlif tərəflərdən eyniliyi və bərabərliyi məsləsi qoyulur. Burada qrafik eynilik, fonetik, eynilik, semantik eynilik, distributiv eynilik kimi məsələlər ortaya atıla bilər. Deməli, müqayisə və eyniləşdirmə çoxparametrliliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (2003). Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 660 s.
2. Mahmudov, M. (2013). Kompüter dilçiliyi. Bakı: “Elm və təhsil”, 356 s.

Yeganə Xanoğlan qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
yeganememmedova.doc@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ƏQLİ TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞMASINDA NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, əqli inkişaf, nitq inkişafı, təlim-tərbiyə, istiqamətlər

Keywords: preschool period, mental development, speech development, education, directions

Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə tərbiyəçilər səylə çalışmalı, məşğələlərdə nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini-söz yaradıcılığını, nitqin qrammatik cəhətini və rabitəli nitqinin qarşılıqlı inkişafının əlaqələndirilməsini təmin etməlidirlər.

Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə iş iki formada gedir:

- 1) nitq inkişafı üzrə xüsusi məşğələlərdə;
- 2) uşaqların öz yoldaşları, bağçanın işçiləri, xüsusilə tərbiyəçi ilə sərbəst ünsiyyətləri prosesində.

İkinci kiçik qrupdan (3 yaşdan) başlayaraq uşaq bağçalarında nitq inkişafına həsr olunmuş xüsusi məşğələlər təşkil edilir. Belə məşğələlərdə əsas məqsəd uşağın həmin dövrdəkilərdə ailədə, körpələr evində, uşaq bağçasında öyrəndiklərini sistemə salmaq, onun nitq inkişafı sahəsindəki qabiliyyətini artırmaq və bu prosesi

sürətləndirməkdir. Məşğələlər uşağın məsuliyyətini artırır, onu kollektivlə birlikdə dinləməyə, yoldaşlarının nitqinə fikir verməyə, onlarla söhbət etməyə, onların qarşısında şeir oxumağa, nağıl danışmağa alışdırır. “Uşaq bağçalarının təlim-tərbiyə proqram”ında nitq inkişafı ilə əlaqədar xüsusi məşğələlər “Nitq inkişafı”, “Təbiətlə tanışlıq və nitq inkişafı”, “Bədii ədəbiyyat”, “Ana dili”, “Savad təliminə hazırlıq və nitq inkişafı” başlıqları altında verilir.

Məktəbəqədər yaş dövründə nitq inkişafı üzrə işlər, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır: 1.Lüğət üzrə işlər; 2.Ədəbi tələffüz üzrə işlər; 3.Cümlə üzərində aparılan işlər; 4.Rabitəli nitq inkişafı üzrə aparılan işlər (Baxışova, 2011: 3).

Nitq inkişafı üzrə aparılan bu işlərin hamısı bir-birilə əlaqəli şəkildə aparılmalıdır. Kiçikyaşlıların nitqi öyrənildikcə məlum olur ki, onların hər birinin öz lüğət ehtiyatı, öz təsəvvürü, aləmi var. Ona görə də tərbiyəçi bu və ya digər sözlün hər bir uşaq tərəfindən işlədilmə xüsusiyyətini aşkara çıxarmağa çalışmalıdır (Bu zaman o, həmin uşaqlarla nə kimi lüğət işi aparacağını müəyyən edə bilər). Uşağın lüğət ehtiyatı nə qədər zəngindir, onun nitqi də o qədər məzmunlu və obrazlı olur. Bu dövrdə lüğət üzrə iş əsasən konkret cisimlər əsasında aparılmalıdır, lakin müşahidələr göstərir ki, uşaqların lüğətində sifətlər çox az olur. Bu səbəbdən onların nitqi obrazlılıqdan, ifadəlilikdən uzaqdır. Ona görə də uşaqların nitqinə sifətlərin daxil edilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Əşyanın forması, rəngi, böyüklüyü və s. əlamətləri üzrə müntəzəm iş aparılmalıdır. Bu məqsədlə əşyaların müqayisəsi və qruplaşdırılmasından geniş istifadə olunmalıdır.

Uşağın nitqində söz o zaman möhkəmlənir ki, onun ifadə etdiyi anlayış bir sıra başqa anlayışlarla sıx əlaqədə olsun, müəyyən bir tematik qrupa girsin. Sözləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrətmək çətinidir. Nə qədər ki, tematik lüğətin əsasında rabitəli fikir söyləmək asandır, sözlərin tematik seçilməsi uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu zaman sözlər öz aralarında müəyyən

məna əlaqlərinə girir və buna görə də möhkəm yadda qalır, asanlıqla nitqdə fəallaşır (Kərimov, 2009).

Lüğət üzrə işin təşkili hər bir məşğələdə, nitq inkişafı üzrə işin hər anında eyni zamanda ədəbi tələffüz üzrə işin öyrədilməsi prosesində də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Səsləri və sözləri düzgün tələffüz etməyən uşağın söz ehtiyatı nə qədər zəngin olsa da, o qrammatik cəhətdən nə qədər mükəmməl danışsa da onun sözləri aydın olmayacaqdır. Buna görə də uşaqlarda hələ kiçik yaşlarından nitqin fonetik cəhətini, səsləri və sözləri düzgün ifadə etmək vərdişlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Məktəbə gedənədək uşaq fonematik eşitmə bacarığına yiyələnməli, dilimizin bütün səslərini aydın tələffüz etməyi, sözdə səslərlə hərflərin sayını və sırasını müəyyənləşdirməyi, bir səsə görə fərqlənən sözləri tapmağı bacarmalıdırlar.

Bu dövrdə əsasən nitq eşitmə üzrə iş böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tərbiyəçi ilk gündən uşaqların fonematik eşitmə qabiliyyətinin inkişafı qayğısına qalmalı, onları ana dilinin bütün səslərini düzgün eşitmələri və səslənməsinə görə yaxın olan səs və sözləri fərqləndirə bilmələrini müəyyənləşdirməlidir. Uşaq ədəbi dildə danışdığı dinləməli, dərk etməli, dilin bütün vasitələrindən istifadə etməklə məzmununu verməyi bacarmalıdır. Nitq eşitmənin əsas komponentləri əvvəla, fiziki eşitmə, başqa sözlə, müxtəlif yüksəklik diapozonunda səslənən nitqi qavramaq qabiliyyətidir. İkincisi, fonematik eşitmə, başqa sözlə, nitqin bütün səslərini fərqləndirmək və tələffüz etmək onları dilimizin fonetik sistemə aid etmək qabiliyyətidir. Üçüncüsü, yüksək səsli eşitmə ton hissi ilə sıx əlaqədardır. Nəhayət, ritm hissi sürəti hiss etməklə sıx əlaqədardır. Bütün bu komponentlər birlikdə nitq eşitməni inkişaf etdirir.

Cümlə qurmaq üzrə ilkin vədişlərin aşılmasına başlandığı dövrdən uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə yanaşı onların sadə qrammatik formaları mənimsəmələri istiqamətində iş getməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara cümlənin sözlərə ayrılması və verilmiş sözlərdən cümlələrin qurulması, dil üzərində müşahidə aparmağı, nitqi biri-birinin ardınca ayrı-ayrı sözlərdən

ibarət olduğunu başa düşməlidirlər. Uşaq bağçasının kiçik qrupundan başlayaraq bu istiqamətdə iş planlı şəkildə həyata keçirilməlidir (Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı, 1998).

Qrammatik qaydaların öyrədilməsi üçün məşğələlərin başlıca vəzifələrindən biri uşaqlara cümlə qurmaq vərdişinin aşılmasıdır. Hər bir yeni söz imkan daxilində müxtəlif cümlələrdə işlənməlidir. Ümumiyyətlə, yeni sözlərin mənası izah edildikdən sonra onun tələffüzü və yadda saxlanması üzrə məşq aparılmalıdır. Lakin söz artıq mənimsənilmiş konstruksiyalı cümlələrə daxil edilərək çoxlu məşq xarakterli çalışmaların köməyi ilə möhkəmləndirildikdə uşaq onu müstəqil cümlə içərisində işlədə bildikdən sonra fəal lüğətə keçdiyini yəqin etmək olar. Daha sonra isə yeni sözlər yaradıcı xarakterli çalışmalarda işlənməlidir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin son mərhələsi onun öz fikir və hisslərini aydın, ardıcıl, sistemli, rabitəli şəkildə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsidir. Məhz belə nitqə yiyələnən uşaq məktəb təliminə hazır olur, müəllimin, dərsləyin və əlavə ədəbiyyatın, sorğu kitablarının verdiklərini qavrayır, yadda saxlayır, təhrifə yol vermədən məzmunu şərh edirlər. Bağçada yalnız şifahi rabitəli nitqin inkişafı üzrə iş gedir. Uşaq bağçalarında şifahi rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi üzrə iş soruşanda cavab vermək, oxunmuş mətnin məzmununu danışmaq, ifadə texnologiyası şəklində qurulur. Bu yaşda danışq nitqinin öyrədilməsi monoloji nitqin formalaşması üçün zəmin yaradır. Danışq nitqi müxtəlif ifadə vasitələri ilə zəngin olduğundan, sintaktik quruluşuna görə sadə olduğundan məktəbəqədər yaşlı uşaqların ruhuna daha yaxındır. Məhz buna görə də məktəbəqədər dövrdə uşaqların yaşlılarla, yaşlıları ilə ünsiyyətinin başlıca forması dialoqdur. Dialoji ünsiyyət prosesində nitqin bütün sahələri – səs mədəniyyəti, ədəbi tələffüz, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün təbii şərait yaranır. Nitqin dialoq formasında uşaqların lüğət ehtiyatı dolğunlaşır, sözlər arasında

qrammatik əlaqələr təkmilləşir, cümlənin sintaktik strukturu formalaşır (Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı, 2013).

Məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun tələbi də budur ki, cəmiyyətdə gedən proseslərə uşaq reaksiya verə bilsin. Əvvəllər təhsil biliyə yönəlmişdirsə, indi biliklərlə yanaşı, həyati bacarıqlar da əsas götürülür. Müasir tələblərə görə, uşaq müstəqil həyatda ona aid nə varsa, onlara yiyələnməyi bacarmalıdır. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər təhsilin kurikulumu uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasına yönəlib, onlarda müstəqilliyin, qabiliyyətin formalaşmasını təmin edəcəkdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, integrativlik məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında ən yaxşı və səmərəli yanaşmadır. Təربiyəçi təlim prosesində yeni texnologiyaların içərisindən ən münasibini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında təربiyəçi və uşaq şəxsiyyəti təlimin aparıcı subyekti kimi çıxış edir. Biz pedaqoq və təربiyəçilər inamla deyə bilərik ki, gələcəyimiz həqiqi insanın necə olacağından, bu isə bütövlükdə bizim uşaqların şüuruna nə kimi fikir və ideyalar yükləməyimizdən asılıdır (Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı, 2010).

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində nitq inkişafı üzrə təşkil edilən məşğələlərin məzmununu üç mərhələyə bölmək olar:

Birinci, uşağın söz ehtiyatının get-gedə zənginləşməsi, yəni sözlər öyrənib bu sözlərdən istifadə etməsi;

İkinci, nitqin fonetik cəhətdən inkişaf etməsi, yəni uşağın səsləri düzgün tələffüz etmək xüsusiyyətinin inkişafıdır. Bu bir tərəfdən səsləri düzgün eşitmək, digər tərəfdən isə səsləri düzgün tələffüz etməkdə ifadə olunur;

Üçüncü, uşaq nitqinin qrammatik cəhətdən təkmilləşməsi, danışıq hissəsinin inkişaf etməsidir.

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə bütün işlər onların hərtərəfli inkişafına, məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etmək imkanı verir. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə iş apararkən diqqət hər şeydən

əvvəl, uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə edilməsinə, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Baxışova, Ş. (2011). Məktəbəqədər təhsilin məzmununa verilən müasir tələblər. Kurikulum jurnalı, №3.
2. Kərimov, Y. (2009). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası, Bakı.
3. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. (1998). Bakı.
4. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı. (2013). (Kurikulumu) (3-6 yaş) Bakı.
5. Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı. (2010). Bakı, 16 iyul.

Nurəddin Nətiq oğlu Bədəlov

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

badalov.002@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ƏMƏK MƏCƏLLƏSİNİN 69-CU MADDƏSİNİN
3-CÜ HİSSƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: əmək hüququ, əmək müqaviləsi, işçi, işəgötürən, xitam

Keywords: labor law, employment contract, employee, employer, termination

Bu tezis başlıca məqsədi işçilərin əmək müqaviləsinə xitam verməsi hüququnun mahiyyətinə dair hüququn təbiətinə uyğun şəkildə düzgün və aydın təsəvvürün formalaşmasına təkan verməkdir. Buna görə də bu tezislə bir çox hüquqşünasların praktikada yanlış təfsir etdiyi bir əmək hüquq norması haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə yanaşı digər ölkələrin qanunvericiliklərinin müqayisəsini aparmaqla həmin hüquq normasının düzgün təfsir olunması və qanunvericilikdə lazımi dəyişikliklərin edilməsi yönündə təkliflərimi qeyd edəcəm.

**İşçi tərəfindən əmək müqaviləsinə ərizəsində göstərdiyi
gün xitam verilməsinin nəzəri praktiki problemləri**

Əmək Məcəlləsinin 68-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin “a” bəndinə əsasən əmək müqaviləsinin tərəflərindən birinin təşəbbüsü əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi üçün əsasdır (Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi, 2022). Yəni, əmək müqaviləsinin tərəfi olaraq həm işçinin, həm də işəgötürənin əmək müqaviləsinə xitam vermək hüququ var. Bu hüququn həyata keçirilməsi qaydası Əmək Məcəlləsinin “*əmək müqaviləsinin işçi tərəfindən ləğv edilməsi qaydası*” adlanan 69-cu maddəsində müəyyən edilmişdir

(AR Əmək Məcəlləsi, 1999). Bu maddə əmək azadlığı və əmək müqaviləsinin azadlığı prinsipini əks etdirir. Əməyin azadlığı prinsipi istənilən vaxt işçinin əmək münasibətini dayandıрмаq hüququnu nəzərdə tutur (Qasimov, 2012: 42). Həmin maddənin 3-cü hissəsi aşağıdakı redaksiyada verilmişdir. *“İşçi yaşa, əlilliyə görə əmək pensiyasına çıxdıqda, təhsilini davam etdirmək üçün müvafiq təhsil müəssisəsinə daxil olduqda, yeni yaşayış yerinə köçdükdə, başqa işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağladıqda, seksual qısnamaya məruz qaldıqda və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsi ləğv edilə bilər”* (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası, 2018: 263). Bu maddəyə görə müəyyən edilmiş hallarda işçi ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsi ləğv edilə bilər. Hərfi mənadan yanaşsaq belə anlaşılır ki, işçi ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsi ləğv edilməyə də bilər (8). Maddənin bu formada təfsiri ilk növbədə Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiyanın 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə ziddir. Belə ki, həmin maddəyə görə heç kəs zorla işlənilə bilməz (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2021) Lakin, ƏM-nin 69-cu maddəsinin 3-cü hissəsinin hərfi mənada təfsiri işçinin zorla işlədilməsinə səbəb olur. (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, 2022: 264).

ƏM-nin 69-cu maddəsinin 1-ci hissəsinə görə işçinin 1 təqvim ayı qabaqcadan işəgötürəni yazılı ərizəsi ilə xəbərdar etməklə əmək müqaviləsini ləğv etmək hüququ var (AR Əmək Məcəlləsi, 1999). Bu hüquq işəgötürənlə qarşılıqlı razılıq 1 təqvim ayını gözləmədən müqaviləyə xitam verilməsinə məhdudiyət yaratmır. Yəni, işəgötürənlə razılıq ərizədə göstərilən gün də müqaviləyə xitam verilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək müqaviləsinin işçi tərəfindən ləğv edilməsi zamanı ərizənin yazılı formada verilməsi məcburidir (Qasimov, 2012: 42).

Qeyd edilən normanı hərfi mənada deyil, hüququn təbiətinə, qanunvericiliyə və normanın mahiyyətinə uyğun formada təsvir

etmək lazımdır. İşçinin 1 təqvim ayı qabaqcadan işəgötürənə yazılı qaydada ərizə verməklə əmək müqaviləsinə xitam vermək hüququ olduğuna görə, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş bəzi istisna hallarda (hansı ki, ƏM-nin 69-cu maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edilib) işçinin ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsinə xitam verilməlidir (AR Əmək Məcəlləsi, 1999). Bu zaman heç bir xəbərdarlıq müddəti müəyyən edilə bilməz (Əkbərli, 2021: 527). Çünki, bu istisna hallar baş verdikdə işçinin həmin iş yerində işləməsi şəxsin həyatına, sağlamlığına və qanunvericiliklə qorunan digər münasibətlərə zərər vura bilər (9). Məsələn üzərində izah etsək, əgər işçi iş yerində seksual qısnamaya (əmək və ya xidmət münasibətlərində olan şəxsi alçaldan və təhqir edən, başqa cinsə və ya seksual yönümə mənsubiyyətdən irəli gələn və fiziki hərəkətlərdə (toxunma, əllə vurma), ədəbsiz sözlərdə, jestlərdə, hədələrdə, ləkələyici təkliflərdə və ya dəvətlərdə təzahür edən əxlaqsız davranışa) məruz qalsa həmin iş yerində işləməyə məcbur olur (Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2006). Bu Konstitusiyanın 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə, həmçinin, ƏM-nin 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsində müəyyən edilmiş “mənafehin haqq-ədalətlə və qanunun aliliyinin təmin olunması ilə qorunması prinsipi”nə ziddir (AR Konstitusiyası, 1995; AR Əmək Məcəlləsi, 1999). Qanunda bu formada boşluq qapalı qanun boşluğu adlanır. Yəni, qaydanı ifadə edən sözlərlə (yəni hərfi mənası ilə) qaydanın ağılabatan mühakimə ilə təsbit olunan məqsədi bir-birinə uyğun gəlmir (Süleymanlı, 2019: 157).

TR qanunvericiliyinə görə əmək müqaviləsinə dərhal ləğv etmək üçün müəyyən edilmiş səbəblər işçiyə məlum olduqdan 6 iş günü müddətində işçi əmək müqaviləsinə dərhal ləğv etmək hüququnu həyata keçirə bilər (TR, 4857 nömrəli iş qanunu, 2003).

Almaniya Respublikası qanunvericiliyində görə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi haqqında ərizədə əsaslı səbəbin mütləq göstərilməli olduğu haqqında norma da mövcud deyil.

Yalnız qarşı tərəfin tələbi olduqda xitamın səbəbi yazılı şəkildə bildirilməlidir (Almaniya, MM, 1900).

Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində isə sözügedən normada aşağıdakı uğurlu ifadədən istifadə edilmişdir. “İşçinin öz təşəbbüsü ilə (öz istəyi ilə) işdən çıxarılması barədə ərizəsi işinin davam etdirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə əlaqədar olduqda (təhsil müəssisəsinə daxil olma, pensiyaya çıxma və digər hallar)” (Labor Code of the Russian Federation Art, 2001).

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 69-cu maddəsinin 3-cü hissəsinin dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada çap olunmasını məqsədamüvafiq hesab edirik. “*İşçi bağlanmış əmək müqaviləsini davam etdirməsi mümkün olmadıqda (əmək müqaviləsinin predmeti olan işin yerinə yetirilməsi işin xarakterindən irəli gələn səbəbdən işçinin sağlamlığı və ya həyatı üçün təhlükəli olduqda, işəgötürən işçinin və ya onun ailə üzvlərinin şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən sözlər dedikdə, hərəkətlər etdikdə, işçinin əmək haqqı qanun normalarına və ya müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq hesablanmadıqda və ya ödənilmədikdə, işçinin işlədiyi iş yerində bir həftədən çox müddətə işin dayandırılmasını tələb edəcək məcbureddici səbəblər olduqda, işçi yaşa, əlilliyə görə əmək pensiyasına çıxdıqda, təhsilini davam etdirmək üçün müvafiq təhsil müəssisəsinə daxil olduqda, yeni yaşayış yerinə köçdükdə, başqa işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağladıqda, iş yerində seksual qısnamaya məruz qaldıqda və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda) ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsinə xitam verə bilər*”. Həmçinin, ƏM-nin 69-cu maddəsinin 3-cü hissəsinə qeyd olaraq aşağıdakı redaksiyada normaın əlavə edilməsini də məqsədamüvafiq hesab edirik. “*Əmək məcəlləsinin 69-cu maddəsinin 3-cü hissəsində müəyyən edilmiş hallar işçiyə məlum olduğdan 10 iş günü ərzində işçi ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsinə xitam verə bilər*”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. (2022). Bakı: Hüquq Yayın Evi, 264 s.
2. Qasimov, A. (2012). Əmək müqaviləsinin işçi tərəfindən ləğv edilməsi. Bakı: Qanun, №1, 42 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. (2018). Professor A.M.Qasimovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 263 s.
4. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4857&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2021). Bakı: Hüquq Yayın Evi, 63 s.
6. Əkbərli, Ü. (2021). Əmək hüququ: Mühazirə mətnləri: Dərs vəsaiti. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 527 s.
7. Commentary on § 626 BGB - termination without notice for good cause - in the freely available legal commentary on the BGB
8. “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. (2006). Bakı şəh., 10 oktyabr. №150-IIIQ
9. Süleymanlı, S. (2019). Mülki hüququn əsasları. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 157 s.
10. Labor Code of the Russian Federation Art. 80. Termination of the employment contract at the initiative of the employee (at his own request) (legalacts.ru)

Bəydaş Elçin oğlu Mirzəyev
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
magistrant
baydash.mirzayev@gmail.com

SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA LİZİNQİN ROLU

Açar sözlər: lizinq, kredit, maliyyə, resurslar, sahibkarlıq, inkişaf

Keywords: leasing, credit, finance, resources, entrepreneurship, development

İqtisadi və sosial problemlərin həllində kiçik və orta sahibkarlığın rolu danılmazdır. Kiçik və orta biznes sahəsində lizinq əməliyyatlarının istifadəsinin aktuallığı keçən əsrin sonundan daha da artmışdır. Belə ki, lizinq maliyyələşdirilməsi kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar bir sıra məhdudiyətləri aradan qaldırmağa imkan verir (Qurbanov, 2012). Respublikamızda kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi və sosial problemlərin həllində böyük potensiala malikdir. Lakin bir sıra problemlərin (başlanğıc kapitalın və dövrüyyə vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması, bank kreditlərinin yüksək faizi və s.) mövcudluğu kiçik və orta biznes sahəsində lizinq əməliyyatlarından istifadənin aktuallığını önəmli edir (Aslanov, 2012). MDB ölkələri arasında ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində lizinq əməliyyatlarının hüquqi əsasları öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 29 noyabr 1994-cü il tarixdə 931 sayılı qərarı ilə “Lizinq xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etmişdir. Qeyd etməliyik ki, kiçik və orta biznes sahəsində lizinq əməliyyatlarının istifadəsinin aktuallığını 1998-ci il maliyyə böhranı daha da qabartdı. Lizinq-istehsalı modernləşdirməyə imkan verən, əmək məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyətliliyi yüksəldən, yeni iş yerlərini yaratmağa şərait

yaradan real şanslardan biridir. Statistika əsasən, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə lizinqalanların əksəriyyətini kiçik və orta müəssisələr təşkil edir (Məmmədov, 2007). Əsasən kiçik sahibkarlıq, özünün formalaşmasının erkən mərhələlərində, ilk növbədə kiçik biznesin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə, dəstəyə kəskin ehtiyac duyur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) tətbiq olunan istehsal vasitələrinin əhatə dairəsinin məhdudluğu;

2) dar ixtisaslaşma;

3) istifadə olunan maliyyə resurslarının tətbiq dairəsinin kiçikliyi;

4) aşağı səviyyəli kapitallaşma, başqa sözlə, əsas kapitalın genişlənməsinə müəssisənin gəlirinin kiçik hissəsinin istifadə olunması;

5) maliyyələşdirmə mənbələrinin məhdudluğu;

6) istehsalın genişləndirilməsi və yeniləndirilməsi imkanlarının məhdudluğu, yeni texnikanın tətbiqinin çətinliyi;

7) fiziki cəhətdən aşınmış və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş maddi-texniki baza, nəinki xarici bazarda, həm də daxili bazarda məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin itirilməsinə səbəb olur;

8) aşağı girov qabiliyyətliliyi.

Müasir dövrdə aqrar-sənaye kompleksinin (ASK) texnika, avadanlıq və damazlıq mal-qara ilə təmin olunması kiçik sahibkarlığa diqqəti gücləndirməyi zəruri edir. Doğrudur, kənd təsərrüfatı kiçik müəssisələri mövcud avadanlıq və texnikanı demək olar ki, təmir etmirlər. Bu isə fondla silahlanma əmsalını eləcə də müasir texnika ilə təchizat səviyyəsini aşağı salır, texnikanın yüklənmə səviyyəsini yüksəldir və kənd təsərrüfatı işlərinin yerinə yetirilmə vaxtını artırır (İbrahimov, 2012). Aqrar sənaye komplekslərində lizinqdən istifadə olunması yeni, müasir və bahalı texnikanı əldə etməyə və yüksək səviyyəli servis xidməti göstərməyə imkan verir. Lizinq ödəmələrinin natural formada (kənd təsərrüfat məhsulları kimi) həyata keçirilməsi isə həm kiçik müəssisənin, həm də dövlətin maraqlarına cavab verir (5).

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, P. (2012). Beynəlxalq lizinq əməliyyatları. Bakı.
2. Aslanov, A. (2012). “Maliyyə və bank statistikasi”. Bakı.
3. Məmmədov, S. (2007). “Bank işi. Bankirin stolüstü kitabı”. Bakı.
4. İbrahimov, İ. (2010). Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı.
5. www.economics.az

Aysel Elxan qızı Kərimli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
ayselk06121999@gmail.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINA DAXİL OLAN ƏMƏKÖMƏCİKİMİLƏR (*MALVACEAE* JUSS.) FƏSİLƏSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏRİN SİSTEMATİK İCMALI

Açar sözlər: *fəsilə, cins, növ, Malvaceae Juss., sistematika*
Keywords: *familiya, genius, species, Malvaceae Juss.,
systematic*

Əməköməcikimilər fəsiləsi ikiləpəliyə sinifinə daxil olan, birillik, ikillik, çoxillik bitkilər olub, həyatı formalarına görə ağac, kol, ot və lianlar şəklində yayılmışdır. Yer kürəsinin mülayim iqlim qurşaqlarında fəsilənin 245-ə yaxın cinsə daxil olan 4465 növü yayılmışdır (Angiosperm Phylogeny Group, 2009: 105-121)

Malvaceae Juss. fəsiləsinin təsnifatı əsasən iki bölgü əsasında (Sensu stricto və molekulyar-filogenetik) aparılmışdır. Sensu stricto bölgüsünə əsasən fəsilənin tərkibinə daxil olan növlər morfoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, molekulyar-filogenetik bölgüdə isə təsnifat daha dəqiq şəkildə aparılmışdır. Beləliklə, molekulyar-filogenetik tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fəsilənin tərkibinə daxil olan növlərin əcdadı eyni olsa da onların molekulyar quruluşu biri-birindən fərqlənir.

Əməköməcikimilər fəsiləsinin Azərbaycan florasında 10 cinsə daxil olan 34 növü (Qurbanov, 2009: 429; Əsgərov, 2016: 203-207), Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə 9 cinsə daxil olan 22 növü yayılmışdır. Bu növlər bəzək, yem, lifli və qida əhəmiyyətinə malik olan bitkilərdir.

Muxtar respublika florasına daxil olan Əməköməcikimilər (*Malvaceae* Juss.) fəsiləsinin sistemativ icmalı Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər) əsasında verilmişdir (Talibov, İbrahimov, İbrahimov, 2021: 144-145).

Classis: *Angiospermae*

Subclass: *Magnoliidae*

Superordo: *Myrtales*

Ordo: *Malvales* Juss. ex Bercht. & J.Presl

Familia: *Malvaceae* Juss., nom. cons. - Əməköməcikimilər

Subfamilia: *Malvoideae* Burnett

Triba: *Malveae* J. Presl

1. Genus: *Abutilon* Mill. - Kəndirotu

1(1) *Abutilon theophrasti* Medk. - Teofrast kəndirotu

2. Genus: *Alcea* L. - Gülxətmi

2(1) *Alcea flavovirens* (Boiss. & Buhse) İljin - Yaşıl - sarı gülxətmi

3(2) *A. froloviana* (Litv.) İljin (*Althaea nudiflora* Lindl. var. *froloviana* Litv.)-Frolov g.

4(3) *A. rosea* L. - Çəhrayı g.

5(4) *A. rugosa* Alef. - Qırısqıq g.

6(5) *A. tabrisiana* (Boiss. & Buhse) İljin - Təbriz g.

3. Genus: *Althaea* L. - Bəlgəmotu

7(1) *Althaea daghestanica* L. (*A. armeniaca* Ten.) - Dağıstan bəlgəmotu

8(2) *A. cannabina* L. - Çətənəvari b.

9(3) *A. hirsuta* L. - Sərtarpaq b.

10(4) *A. officinalis* L. - Dərman b.

4. Genus: *Malva* L. - Əməköməci

11(1) *Malva aegyptia* L. aggr. M. iljinii İ. Riedl. – İlyin əməköməci

12(2) *M. sylvestris* L. - Meşə ə.

13(3) *M. neglecta* Wallr. - Alaq ə.

5. Genus: *Malvella* Jaub. & Spach. - Köməci

14(1) *Malvella sherardiana* (L.) Jaub. & Spach - Jerard köməcisi

Triba: *Hibisceae* Richb.

6. Genus: *Hibiscus* L., nom. cons. - Hibiskus

15(1) *Hibiscus trionum* L. - Üçər hibiskus

16(2) *H. rosa - sinensis* L. - Çin qızılgülü

17(3) *H. syriacus* L. - Suriya hibiskus

18(4) *H. ponticus* Rupr. - Pont h.

19(5) *H. cannabinus* L. - Kənaf

7. Genus: *Lavatera* L. - Xətmi

20(1) *Lavatera thuringiaca* L. - Türüngə xətm

Triba: *Gossypieae*

8. Genus: *Gossypium* L. - Pambıq

21(1) *Gossypium hirsutum* L. - Uplaq pambığı

9. Genus: *Abelmoschus* Medik. - Bamiyə

22(1) *Abelmoschus esculentus* (L.) Moench - Yeyilən bamiyə

Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat məlumatlarına əsasən məlum olmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılan *Malvaceae* Juss. fəsiləsinə daxil olan 6 növü (*Hibiscus cannabinus* L. - Kənaf, *Hibiscus ponticus* Rupr. - Pont hibiskus, *Hibiscus syriacus* L. - Suriya hibiskus, *Hibiscus rosa - sinensis* L. - Çin qızılgülü, *Gossypium hirsutum* L. - Uplaq pambığı, *Abelmoschus esculentus* (L.) Moench - Yeyilən bamiyə) əhəmiyyətli istifadə imkanlarına malik növlər kimi mədəni flora ya introduksiya edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Angiosperm Phylogeny Group. (2009). "An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants: APG III". *Botanical Journal of the Linnean Society*. 161 (2): 105-121. doi:10.1111/j.1095-8339.2009.00996.x.

2. Qurbanov, E. (2009). Ali bitkilərin sistematİKası. Dərslik. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 429 s.
3. Əsgərov, A. (2016). Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər - Embryophyta). Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 443 s.
4. Talıbov, T., İbrahimov, Ə., İbrahimov, Ə. (2021). Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, (II nəşr). 426 s.

Leyla Nəşib qızı İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
ismayilovaleyla2000@gmail.com

SOVET DÖVRÜ PENSİYA SİSTEMİ İLƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PENSİYA SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

***Açar sözlər:** sovet dövrü pensiya sistemi, pensiya təminatı, pensiya hüququ, müasir dövr pensiya sistemi, pensiya sisteminin fərqi*

***Keywords:** soviet era pension system, pension security, pension right, modern era pension system, pension system difference*

Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) əhalinin sosial problemlərinin həllini əsas prioritetlərdən biri elan etmiş, pensiya haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması (28.08.1918) və pensiya nizamnaməsinin hazırlanması (27.08.1919) üzrə komissiyalar yaradılması haqqında qərarlar qəbul etmişdi (Müslimov, 201: 7). AXC 1920-ci il aprelin 28-də bolşevik Rusiyası tərəfindən devrildikdən sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldı və 1922-ci ilin sonunda rəsmən Moskvanın siyasi-inzibati nəzarətinə keçdi, vahid sovet məkanında pensiya təminatı da daxil olmaqla bütün idarəçilik sistemini yenisi ilə əvəz edildi. Siyasi transformasiya mərhələsində sosial sahədə görülən tədbirlər xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılırdı və məqsəd xalqın inamını qazanmaq idi. Bunun əsas yollardan birini pensiya sistemini yaratmaqda görən bolşeviklər siyasi hakimiyyəti ələ keçirdikdən dərhal sonra vətəndaşların qocalıqda, əmək qabiliyyətini itirdikdə və xəstələndikdə maddi təminat almaq hüququ elan olunmuş və SSRİ konstitusiyasında

təsbit edilmişdi (9). Ümumiyyətlə, SSRİ pensiya sistemini yaradan ilk dövlətlərdən biri hesab edilir (Müslimov, 201: 7).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk vaxtlardan əhalinin müəyyən qrupuna pensiya ödənişləri edilməyə başlandı. Bu dövrün pensiya sisteminin müasir pensiya sistemindən əsas fərqi pensiya almaq hüququnun şamil edildiyi əhali kateqoriyası ilə bağlıdır. Pensiya hüququ bu şəxslərə şamil edilirdi:

--fəhlə və qulluqçular;

--hərbi qulluqçular;

--ali məktəblərdə, orta ixtisas məktəblərində, başqa məktəblərdə, kadr hazırlayan məktəb və kurslarda oxuyanlar;

--dövlət vəzifələrinin və ya ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq əlil olmuş digər vətəndaşlar;

--bu maddədə göstərilən vətəndaşların ailə üzvləri, ailə başçısını itirdikdə (9).

Göründüyü kimi, müasir pensiya sistemindən fərqli olaraq, SSRİ dövründə ali məktəblərdə, orta ixtisas məktəblərində, başqa məktəblərdə, kadr hazırlayan məktəb və kurslarda oxuyanlar kateqoriyası əhalinin həssas qrupuna daxil edilir və pensiya almaq hüququna malik idilər. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının vətəndaşların sosial təminat hüququ haqqında 38-ci maddəsinə görə, hər kəsin sosial təminat hüququ vardır (2). *Pensiya* qanunla müəyyən edilən hallarda qocalığa və ya sağlamlıq imkanları məhdud vətəndaşlara pul yardımınıdır. R.Əşrəfovanın fikrincə, pensiya əmək qabiliyyətini itirən yaşlılara, əlillərə və ailə başçısını itirənlərə yaşaya bilməsi üçün dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları tərəfindən verilən ödəmələrdir (Əşrəfova, 2007: 43). Məhz bu səbəbləri nəzərə alaraq təhsil alan gənclər pensiya almaq hüququna malik olan şəxslər kateqoriyasından çıxarılmış və tələbələr üçün edilən ödənişlər *təqaüd* termini ilə əvəz edilmişdir.

SSRİ-də 1936-cı ildə sosializmin tam qələbəsinin elan edilməsindən sonra bolşevik hökuməti kəndli təbəqəsini də öz tərəfinə çəkmək məqsədilə pensiya təminatı sahəsində bir sıra

islahatlar apardı. Xüsusilə 1956-cı ildə qəbul edilən qanun sovet xalqının maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına Kommunist partiyası və Sovet hökumətinin göstərdiyi “qayğının” ən parlaq təzahürü kimi təqdim edildi (Məmmədova, 1973: 3-4). O dövrdə SSRİ-nin pensiya təminatı ən mütərəqqi sistem kimi qiymətləndirilirdi. Səbəbi isə pensiyaların zəhmətkeşlərə verilən əmək haqqından heç bir tutulmalar aparılmadan tamamilə dövlət hesabına təyin edilməsi idi. Halbuki bu, pensiya məbləğinin standart olmasına gətirib çıxarırdı: fəhlə və qulluqçuların gün ərzində neçə saat işləməsi nəzərə alınmır, heç bir şəxsin sığortası aparılmır və fərdi uçot sistemi yox idi. Azərbaycan Respublikasında bu sistem özünü doğrultmadığı üçün yenisi ilə əvəz edildi. 2001-ci il 17 iyul tarixli sərəncamla “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası” qəbul edildi, pensiya təminatı sistemini bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqla, *sığorta pensiya sisteminin* yaradılması qərara alındı (1).

Ölkəmizdə pensiya sistemi üzərində iş davam etdirilmiş, o cümlədən, 2006-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən “Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (qanuna edilmiş dəyişiklik və əlavələrin siyahısı ilə)” (3), “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası” (6) qəbul edilərək əsaslı surətdə təkmilləşdirilmişdir.

Artıq müasir dövrdə yaradılan sistemə əsasən hər kəsin pensiya hüququ illər ərzində qazanılır. Onların ödədikləri sığorta haqları və əmək stajı bilavasitə gələcəkdə əldə edəcəyi pensiyanın məbləğinə təsir göstərir (Hüseynov, 2016).

Sovet dövrü pensiya sistemi ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının pensiya sisteminin müqayisəli təhlili belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, hər iki dövrdə hökumət əhalini diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmış və sosial rifahı tənzimləmək üçün bir sıra addımlar atmışdır.

Ancaq sovet hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən tədbirlər əhalinin rifahına müəyyən təsir göstərsə də, müasir dövrdə onların bir çoxu özünü doğrultmamış və müasir tələblərə cavab verən yeni pensiya sistemi ilə əvəz edilməsi zərurətə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Müslimov, S. (2011). Müstəqilliyin 20 ili və Azərbaycanın sığorta-pensiya sistemi. “Azərbaycan” qəzeti, 18 oktyabr. 7 s.
2. Law of the USSR on state pensions. 14.7.1956 y.
[http:// museumreforms.ru/node/13873](http://museumreforms.ru/node/13873)
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2002). 2009-2016-cı illərdə qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə.
[https:// www.e-qanun.az/framework/897](https://www.e-qanun.az/framework/897)
4. Əşrəfova, R. (2007). Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 260 s.
5. Məmmədova, Z. (1973). Pensiya təminatında yeniliklər. Bakı.
6. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli 767 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir).
<https://e-qanun.az/framework/4412>
7. Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. 2006-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir (qanuna edilmiş dəyişiklik və əlavələrlə).
<https://www.e-qanun.az/framework/11566>
8. 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası.
[https://e-qanun.az/ framework/28572](https://e-qanun.az/framework/28572)
9. Hüseynov, R. (2016). Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sistemi: Davamlı inkişaf kontekstində. Bakı.

Çinarə Rəhim qızı Nərimanova
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistrant
chquliyeva@beu.edu.az

TƏLƏBƏLƏRİN DANIŞIQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: danışıq qabiliyyəti, lüğət ehtiyatı, danışıq nümunələri, dil funksiyaları, xarici dil

Keywords: speaking ability, vocabulary, speech patterns, language functions, foreign language

Xarici dil öyrənənlər arasında bir çox problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bunlardan biri də mən başa düşürəm lakin danışa bilmirəm. Bu problem hər zaman aktual məsələlərdən biri olmuşdur və bu gün də aktual olaraq qalmaqda davam edir. Bu məqalənin məqsədi İngilis dili öyrənən tələbələrdə danışıq qabiliyyətinin artırılması yollarını araşdırmaqdır. Hal hazırda İngilis dili bütün dillərdə danışanların ortaqlığı olduğu üçün bu məqalədə də İngilis dilini öyrənənlər arasında rast gəlinən məsələlərə üstünlük verilmişdir. Xarici dil öyrənənlər adətən səhv edib digərlərinin yanında utanmaqdan çəkindikləri üçün danışmaqda tərəddüd edirlər. Danışıq bacarığı elə bir şeydir ki, hər kəs bu və ya digər dərəcədə bundan istifadə edir. Bir insan orta hesabla bir gündə minlərlə və hətta bəzi iş mühitlərindən asılı olaraq daha çox söz işlədə bilər. Ona görə də daha çox tələbələrdə danışıq bacarıqları inkişaf etsə, birdən qarşılarında bir çox qapıların açılacağına biləcəklər. Effektiv nitq ünsiyyət qurmaq üçün bir sıra müxtəlif bacarıqları bir araya gətirmək deməkdir. Özünü düzgün ifadə etmək üçün düzgün sözləri tapmaq, onları düzgün ardıcılıqla işlətmək və düzgün tələffüz etmək lazımdır. Digər bacarıqlardan fərqli olaraq danışıq qabiliyyətini yalnız danışmaqla məşq etməklə inkişaf etdirmək olar. A2 səviyyəsində danışa bilən

bir tələbəni B1 səviyyəsinə necə yüksəldə bilməyin yollarından aşağıda qısa şəkildə bəhs edilmişdir. Bu yollar A2 səviyyəli tələbələrə bir ay boyunca tətbiq edilmiş və onların danışıqında müəyyən irəliləyişlər müşahidə edilmişdir.

İngilis dilində danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ən böyük maneələrdən biri özünə inamsızlığı, kompleksi aradan qaldırmaq danışıqda cəhd etməkdir. Bu, bütün dil öyrənənlərin çətinlik çəkdiyi bir məsələdir və bunun öhdəsindən gəlməyin ən yaxşı yollarından biri məşq etməkdir. Bəzən yaşadığımız mühit, danışmaq üçün uyğun şəraitin olmaması bunu etməyə imkan vermir. O zaman bunun üçün ən yaxşı yol sosial şəbəkələrdə ingilis dilli xarici insanlarla ingiliscə danışıqda çalışmaqdır (1)!

İlk növbədə səlis aydın və axıcı danışmaq üçün zəngin söz ehtiyatına sahib olmaq lazımdır. Söz ehtiyatını müxtəlif yollarla artırmaq mümkündür. Səviyələr üzrə kiçik məqalələr oxuyub qarşıya çıxan sözləri araşdırmaq, onların sinonim, antonimlərini öyrənmək və həmin sözlərin başqa kontekstdə işlənən mənalarına fikir verməklə o sözləri mütəmadi olaraq təkrarlayaraq mənimsəyib lazım gəldikdə işlətmək bacarığını formalaşdırmaq lazımdır. Gündəlik qarşılaşdıqları internet xəbərlərini oxumaqla həm əlavə zaman sərf etməyəklər həm də öz maraq dairələrinə uyğun mövzularda sözlər öyrənəcəklər Film və mahnı həvəskarları baxdıqları film və ya dinlədikləri musiqilərdə eşitdikləri sözləri öz danışıqlarında işlədərək söz bazalarını artırma bilirlər. Sözləri ayrı ayrılıqda deyil ifadələr şəklində əzbərləmək dilin daha zəngin olmasına kömək edir. Eyni zamanda ingilis dilində səlis danışmağın sirri cümlələrin axıcılığındadır. Ona görə də hər hansı mətni oxuyarkən, podkastları dinləyərkən anadillilərin sözləri bir-biri ilə necə əlaqələndirdiyinə diqqət yetirmək lazımdır ki, danışıqda səsləri birləşdirmək, və ya səslərin necə assilimilyasiyaya uğradığına fikir vermək və bunların nitqi axıcılığına necə təsir etdiyinə fikir vermək lazımdır (Hughes, Lavery, 2004: 80).

Bəzən çox sözləri bilmək deyil onları düzgün söyləmək başa düşülməkdə olduqca önəmlidir. İngilis dilində bir neçə sözün

yanlış tələffüzü insanları çaşdırır. İş müsahibələri zamanı və ya hansısa önəmli icaslarda sözlər səhv tələffüz edilsə bu xüsusilə utancverici olur. Danışarkən sözlərin düzgün tələffüzü danışan şəxsdə öz güvən yaradacaq, yanlış ünsiyyəti aradan qaldıracaq və bu dinləyicilərin nə haqqında danışdığını bildiyinə əminlik verəcək.

Dil funksiyası kiminsə nəyisə necə dediyini izah edir. Məsələn, bir sinifdə dərs deyən zaman göstərişlər verməli oluruq. Burada “Giving Instructions” dil funksiyasıdır. Dil funksiyaları müəyyən qrammatika tələb edir. Kommunikativ səriştənin mühüm cəhətlərindən biri dildən müxtəlif funksiyalar üçün istifadə etməyi öyrənməkdir. Dil funksiyalarının geniş işlənmə imkanları vardır. Bu cür funksiyalara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: məlumat istəmək, izah etmək, sorğu vermək, təxmin etmək, istəkləri ifadə etmək, inandırmaq və s. (Pien, 1985, 30-33.) Öyrənlərin dil funksiyaları haqqında bilikləri onlara danışmada müxtəlif üstünlüklər verməkdə kömək edir. Chomsky dilin effektiv istifadəsi və mənimsənilməsi üçün dil öyrənmənin məqsədi kimi linqvistik səriştənin vacibliyini müdafiə edir. Sosial cəhətdən məqbul və qrammatik cəhətdən düzgün ifadələr toplusunun yaradılması dil öyrənmə prosesini asanlaşdırır (Chomsky, 1957: 160).

Danışmaq fəaliyyətləri zamanı rəy vacibdir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, həddən artıq geribildirim affektiv filtrləri artırır. Affektiv filtr, şagirdin irəliləyişinə mane olan zehni və ya emosional blok kimi düşünülə bilər. Affektiv filtrin tələbələrin sinifdə dil istifadəsinə təsir etdiyi məlumdur. Affektiv filtr yüksək olduqda, bu, adətən, tələbənin stresli olması, narahat olması şəklində özünü göstərir və nəticədə özünə inamın olmaması, danışmaq, iştirak etmək və ya əməkdaşlıq etmək istəməməsi ilə nəticələnir. Bəzən bu, maraqsızlıq və ya cansıxıcılıq kimi də özünü göstərir. Lakin filtr aşağı olduqda tələbələr özlərini təhlükəsizlikdə hiss edir və dildən istifadə edərkən risk etməkdə daha rahat olurlar. Bir müəllim affektiv filtrlərin aşağı səviyyədə qalmasını təmin etməlidir ki bu da tələbəyə danışmasının inkişafına kömək edir.

Xarici dildə aydın və səmərəli ünsiyyət qurmaq bacarığı şagirdin məktəbdəki uğuruna və sonrakı həyatın hər mərhələsində uğur qazanmasına kömək edir. Bütün bu yuxarıda sadalananlar interaktiv bacarıqların inkişafında tələbələrə böyük töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. <https://www.britishcouncil.in/blog/seven-simple-ways-improve-your-speaking-skills>
2. Hughes, W., Lavery, J. (2004). Critical thinking: An introduction to basic skills. USA: Broadview Press Ltd.
3. Pien, D. (1985). The development of communication functions in deaf infants and hearing parents. In D. Martin (Ed.), Cognition, education, and deafness
4. Chomsky, N. (1957). Syntactic structures. Netherlands: The Hague Mouton.

Khayala Fakhri Shabanova

Baku State University

PhD student

shabanovakhayala98@gmail.com

"FORMATION OF THE EASTERN LEGIONS DURING WORLD WAR II"

***Keywords:** Second World War, Eastern Legions, qanti-Bolshevism, military, politics*

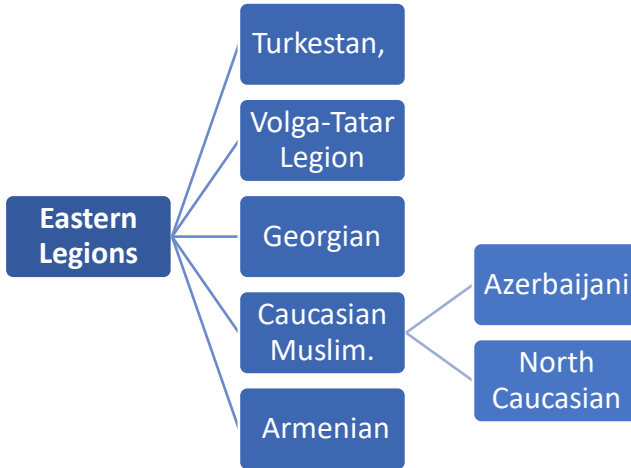
***Açar sözlər:** İkinci Dünya müharibəsi, Şərq legionları, Antiboldşevizm, hərbi, siyasət*

One of the most significant events in world history is the Second World War, which claimed the lives of millions of people. Many aspects of the history of the Second World War have been studied in domestic and foreign historiography. The most understudied issue of such a difficult period is the problem of collaborationism. Military collaborationism in French means cooperation with the enemy, during the war, which was considered a war crime. This kind of cooperation took place in World War II. Among those who collaborated with Hitler's Germany were also Soviet citizens who were captured by the Germans. This problem was hushed up in Soviet historiography for many years due to certain ideological considerations. After the collapse of the USSR, historians began to study such a complex, at the same time interesting problem (Bishop, 2006: 192).

The issue of prisoners of war to this day remains one of the debatable issues, about which there is no consensus among scientists. As you know, in 1939 the Second World War began, which took on a wider scale after the involvement of the USSR in this war. 62 states took part in World War II. There were 3.5 million people in German captivity. Most of these prisoners

died in inhumane conditions. Then, on the basis of the Rosenberg plan, it was decided to use the forces of prisoners of war for military-political purposes. Despite the fact that many people rallied against fascist ideology, people who collaborated with Hitler's Germany appeared on the political and military arena (Romanko,2014: 24-56).

From among the prisoners of war of the USSR, the eastern legions began to form. Legions in Latin means to collect, recruit. During the Second World War, foreign formations were called legions, which were intended to conduct certain military operations. Eastern legions began to be created from Soviet prisoners of war. During the war years, the eastern legions had 86 battalions. The Eastern legions took part in the fighting in the North Caucasus. It should be noted that the main goal of Nazi Germany was to use the forces of foreign citizens for military-political purposes. For military purposes, the Third Reich wanted to achieve numerical superiority, which would also lead to a quick end to the war. The political goals were to demoralize Soviet citizens. The desire to demonstrate the failure of the communist ideology. Foreign citizens who collaborated with the Third Reich fought against communism. The prisoners of war did not show sympathy for Nazism, they pursued an anti-Bolshevik policy, thereby hoping for further granting them the right to independence. Legions during the war continued their activities in very difficult historical conditions (Hoffman, 1976: 197).

Picture 1. Eastern Legions

References

1. Bishop. (2006). To the Foreign Divisions of the Third Reich Moscow: Eksmo 192 p.
2. Romanko, O. (2014). "Eastern Legions in the Power Structures of Nazi Germany (1941-1945) Organisation, Personnel and Numbers. //Muslim World, No. 4, 24-56 pp.
3. Hoffman, J. (1976). Die Ostlegionen 1941-1943. Turkotartaren, Kaukasier, Wolgafinnen im deutschen Heer. Freiburg-Rombach, 197 p.

Lalə Səmədiyyə qızı Məlikova
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
lalemelikova1991@hotmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ ENANTIOSEMİYA HADİSƏSİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: enantiosemiya, leksik-semantik mahiyyət, əks mənalı sözlər, dilin lüğət tərkibi, sözün çoxmənalılığı

Keywords: enantiosemya, lexical-semantic essence, opposite meaningful words, language dictionary content, polysemy of the word

Dilçilikdə eyni fonetik cildə malik olan sözün bir-birinə əks mənalı ifadə etməsi hadisəsi enantiosemiya adlanır. Bu fenomen ilk dəfə Almaniyada Karl Abel tərəfindən araşdırılıb. O, qədim misir dilinin, Çex dilçisi Vinko Serkl isə latın, yunan və sanskrit dillərinin tərkibində eyni sözün iki əks məna bildirdiyini qeyd etmişlər. İsrail tədqiqatçısı Orna Liberman isə öz əsərlərində göstərir ki, hər sözün bir-birinə əks iki mənası vardır. Söz semantik inkişafı nəticəsində iki əks məna qazanır. Belə sözlər şəkli xüsusiyyətlərinə görə omonimlərə bənzəyir. Enantiosemlər eyni səs tərkibinə malik olur, eyni cür yazılır. Başqa bir tərəfdən, belə sözlər Antonimlərə bənzəyir, enantiosemlər bir-birinə əks mənalı bildirir. Azərbaycan dilində *keçinmək* sözünə diqqət yetirsək bu sözün bir mənası "bir təhər yaşamaq", digər mənası isə keçinmək "ölmək". Bu hadisənin izləri müasir dildə də qorunmaqdadır: aşmaq "dağ aşmaq", "dağdan aşmaq" və s. Alçaq sözü tarixən "uca, yüksək", mənasına malik olub. "Elə bil bu alçaq dağları o

yaradıb" deyimində həmin mənə qorunmaqdadır. Yenmək sözünə baxsaq 1. Dağı yenmək-dağa qalxmaq. 2. "yenmək", "aşağı düşmək", "aşağı" və s. Sözün tarixən əks mənə qazanması müxtəlif sistemli dillərdə özünü göstərir. Latın dilindəki *hostis* "düşmən" sözü ilə rus dilindəki *roctb* "qonaq" və alman *gast* "dost müştəri" dostcasına qonaq gələn sözləri genetik baxımdan əlaqəlidir. Hind-Avropa dillərində bu söz əvvəlcə "yadelli" mənasına malik olmuş, romalıların hərbi yürüşləri ilə "düşmən" mənasını qazanıb, həmin yadellilərlə ticarət əlaqələri olan rus və almanlarda yadelli tacir, sonra isə "dost müştəri" və "qonaq" mənalarını qazanıb. Alınma sözlər də daxil olduğu dildə tamamilə yeni bir mənə qazana bilər: fars "gümrah" "yolunu azmış", azərb. *gümrah* "sağlam" və s. Sinxron baxımdan mənənin polyarlaşması, daha çox mətni xarakter daşıyır: yaman "pis", "yaxşı" (yaman danışdı), gülmək "sevinmək" və "istehza etmək, lağ etmək" (mənə gülür və s. Fransız dilinin lüğət tərkibində enantiosemlər kifayət qədərdir.

APPRENDRE: həm öyrənmək, həm də öyrətmək mənaları vardır.

BÊTE: ilk mənəsi əqli cəhətdən geri biri üçün deyilirsə, II mənəsi isə çox dərrakəli, istedadlı.

CHASSER: ovlamaq, kimisə tutmağa çalışmaq, digər mənəsi isə kimisə qovmaq

COCO: Hər kəs tərəfindən sevilən, digər mənəsi isə qəribə, şübhəli

LOUER: *prendre en location*-kirayə tutmaq // *donner en location*- kirayə vermək

MALHEUR: bədbəxtlik, bədbəxt hadisə // böyük uğur

MORTEL: çox danıxdırıcı, sıxıcı // əla, ürəkaçan

PERSONNE: kimsə, hər hansı bir şəxs // həç kim (əvəzlik)

FRAIS: soyuq, sərin // hələ isti (çörək sözü ilə işləyəndə)

MONSTRE: qorxulu heyvan və ya canlı// sevimli uşaq

HÔTE: qonaq // ev yiyəsi (qonağı qəbul edən)

CONSULTER: Həkim üçün xəstəni qəbul etmək // xəstə
üçün həkimlə görüşmək

LICENCIER: Kimisə işə qəbul etmək // işdən çıxarmaq

DRÔLE: sevimli, zarafatçı // darıxdırıcı, anormal

SACRÉ: Lənətlənmiş // müqəddəs

TERRIBLE: qorxulu // super, əla

COQUELUCHE: yoluxucu xəstəliyi daşıyan adam //
sevimli adam

Cəvahirat Hafiz qızı Kərimli
Kosmik Cihazqayırma Məxsusi Konstruktor Bürosu
bakalavriat
elmitexnikisobe@mail.ru
Gülzar Zakir qızı Sultanova
Kosmik Cihazqayırma Məxsusi Konstruktor Bürosu
gulnar1968.gs@gmail.com

DÖVLƏT İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFI YOLLARI

***Açar sözlər:** dövlət, iqtisadiyyat, inkişaf, istehsal, məhsul*
***Keywords:** state, economy, development, production, product*

Dövlət öz tənzimləmə funksiyalarını inzibati və iqtisadi üsullarla həyata keçirir. Komanda iqtisadiyyatı inkişafın inzibati üsullarının üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. Bazar iqtisadiyyatının dövlət inkişafı sistemi, əksinə, iqtisadi metodlardan istifadəyə əsaslanır.

Inzibati və ya birbaşa inkişaf üsulları təsərrüfat subyektinin seçim azadlığını məhdudlaşdırır. Məsələn, istehsal olunan məhsulların həcmi və çeşidi üzrə direktiv planlaşdırma hədəfləri və ya əmtəə və xidmətlərin mərkəzləşdirilmiş qiymətləri – planlı iqtisadiyyatda inzibati inkişafın tipik üsulları müəssisəni resurslardan alternativ istifadədən məhrum edir. Bundan fərqli olaraq, dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi və dolaylı üsulları sahibkarın seçim azadlığını məhdudlaşdırmır. Məsələn, biznesə vergilərin aşağı salınması və ya məsələn, uçot dərəcəsinin aşağı salınması istehsalın artırılmasına və müəssisələrin investisiya fəallığının gücləndirilməsinə yönəlmiş iqtisadi tənzimləmənin tipik üsullarıdır. Sonuncular investisiya və hasilatı artırır, çünki başqa seçimləri yoxdur. İstehsal proqramını və investisiya siyasətini seçməkdə tam sərbəstdirlər. Sadəcə olaraq vergilərin

və uçot dərəcəsinin aşağı salınması istehsalın və investisiyanın artımını əvvəlkindən daha sərfəli edir.

Tənzimləmənin inzibati və iqtisadi üsulları arasında fərq müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır. İstənilən dolayı tənzimləyicidən istifadə etmək üçün müvafiq dövlət orqanlarının ilkin inzibati qərarı, məsələn, vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi, Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət istiqrazlarının satışı zamanı vergi güzəştlərinin verilməsi, bu mənada istənilən iqtisadi tənzimləyici orqanın üzərinə düşən qərar lazımdır. idarənin möhürü. Eyni zamanda, təsərrüfat subyektlərini müəyyən hərəkətləri etməyə bilavasitə məcbur edən istənilən inzibati tənzimləyici eyni zamanda bir sıra əlaqəli iqtisadi proseslərə ikinci dərəcəli dolayı təsir göstərir. Məsələn, qiymətlərin inzibati yolla artırılması təkcə onların yeni səviyyəsini bilavasitə müəyyən etməyəcək, həm də qiymətlər vasitəsilə tələb və təklifin vəziyyətinə dolayısi ilə təsir edəcək və bu mənada demək olar ki, istənilən inzibati tənzimləmə metodları səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. iqtisadi, dolayı tənzimləyicilər. Buna baxmayaraq, yuxarıda nəzərdən keçirilən meyar, bir qayda olaraq, praktikada heç bir problem olmadan iqtisadi metodları inzibati üsullardan ayırmağa imkan verir. Onların arasında fərq iqtisadi münasibətlərin xarakteri baxımından əsaslı əhəmiyyət kəsb edir.

İnkişafın inzibati üsulları bazarın təbiətinə diametral şəkildə ziddir, onlar müvafiq bazar tənzimləyicilərinin fəaliyyətinə mane olurlar. Əgər müəssisəyə, məsələn, məhsulun həcmi və xammal ehtiyatlarının ölçüsü ilə bağlı göstərişlər verilsə, o, istehsal həcmi artırmaq və ya azaltmaqla bazar şəraitindəki dəyişikliklərə cavab verə bilməz. İnzibati inkişaf metodlarının əhatə dairəsi nə qədər yüksəkdirsə, real bazar münasibətlərinin əhatə dairəsi daralır və səmərəliliyi bir o qədər aşağı olur.

İnkişafın iqtisadi üsulları isə əksinə, bazarın xarakterinə adekvatdır. Onlar bilavasitə bazar vəziyyətinə və onun vasitəsilə dolayı yolla mal və xidmətlərin istehsalçılara və istehlakçılara təsir göstərir. Məsələn, transfer ödənişlərinin artması istehlak

mallarının bazar vəziyyətini dəyişir, tələbi artırır, bu da öz növbəsində qiymətləri artırır və istehsalçıları təklifi artırmağa məcbur edir. Beləliklə, iqtisadi idarəetmə üsulları bazar mexanizmləri vasitəsilə bazar vasitəsilə fəaliyyət göstərir.

Komanda iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid dövlətin inkişaf metodları sistemində əsaslı dəyişikliklərlə, keçmiş inzibati üsullar sisteminin məhv edilməsi və yeni iqtisadi tənzimləyicilər sisteminin yaradılması ilə müşayiət olunur.

Bazar mexanizmlərini bloklayan inzibati-amirlik idarəetmə üsulları sisteminin məhv edilməsi bazarın formalaşması və özünü inkişaf etdirməsi üçün zəruri şərtidir. İnzibati tənzimləyicilər sisteminin ləğvi bazar iqtisadiyyatına gedən yolda real transformasiyaların başlanğıcını göstərir. Lakin bu, keçid iqtisadiyyatında inzibati metodların tətbiqindən tamamilə imtina demək deyil.

İstehsalda böhranın azaldılması miqyasını azaltmaq, əhəlinin həyat səviyyəsinin fəlakətli şəkildə aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün dövlət islahatların ilk mərhələlərində, məsələn, kiçik məhsul istehsalı və satışına inzibati nəzarəti saxlaya bilər. xalqın istehsalının və şəxsi istehlakının əsasını təşkil edən əmtəələr qrupu. Bazar islahatları dərinləşdikcə, iqtisadi vəziyyət sabitləşdikcə, tənzimləmənin iqtisadi üsulları mənimsənilədikcə dövlət inzibati rıçaqların istifadə dairəsini tamamilə azaldır, eyni zamanda onların istifadəsindən tamamilə imtina edir. Hətta bazara keçidin son mərhələlərində və mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində

Bununla belə, dövlətin inkişafının yalnız komanda və ya keçid iqtisadiyyatı çərçivəsində olduğuna inanmaq səhv olardı, əksinə, bazar iqtisadiyyatı çərçivəsində dövlətin tənzimləyici rolu getdikcə daha da zəruri olur. Bazar şəraitində dövlətin qarşısında çətin vəzifə durur: bir tərəfdən iqtisadi rıçaqların köməyi ilə bazar sisteminin fəaliyyətini dəstəkləməli və asanlaşdırmalıdır, digər tərəfdən isə həddindən artıq təsir göstərərək bu sistemi məhv etməməlidir. ABŞ və Fransa kimi inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin nümunələri belə bir qızıl ortanın mümkün olduğunu göstərir.

Çinarə Eyvaz qızı Abbasova
Milli Aerokosmik Agentliyi
bakalavriat
chinaramusali@gmail.com

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ MALİYYƏ BAZARININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: biznes, iqtisadi, ölkə, maliyyə, layihə

Keywords: business, economic, country, finance, project

Biznesin sosial məsuliyyəti konsepsiyasının analizi göstərir ki, öz spesifik xassələrinə malik olan Amerika və Avropa modelləri formalaşmışdır. Amerika və Avropa ölkələri üçün biznes və dövlətin qarşılıqlı təsiri plyuralist xarakterə malikdir və ingilis-amerikan ənənələrinə malikdir. Bu ənənələr aşağıdakı mədəni-tarixi xüsusiyyətlərə malikdir:

Qərarların qəbul edilməsində müstəqillik və fərdilik;

-Rəqabətlik və konkurensiya sosial-iqtisadi və şəxsi inkişafın başlıca şərti kimi iştirak edir.

-Elan olunmuş sosial-məsuliyyət əxlaqı, korporativ vətəndaşlıq prinsiplərinə baxmayaraq maksimal gəlirin əldə olunması uğurun başlıca göstəricisidir.

-Hakimiyyət bütün səviyyələrdə siyasi nizamlayıcı rolunu oynamalıdır.

-Özünü tənzimləmə mexanizminin inkişafına baxmayaraq müxtəlif korporativ iştirakçılar arasında konfliktlərin həlli metodu kimi məhkəmə prosesləri geniş yayılmışdır.

Plyuralizm konsepsiyasında dövlətə maraqlar qrupu arasında müstəqil arbitr rolu təyin olunur ki, bu zaman nəinki iqtisadi, həm də ictimai maraqları qorunmalıdır. ABŞ-da...

Modelin baza əlamətləri	Xassələr
Qarşılıqlı əlaqə subyektləri	Hakimiyyət dairələri (müxtəlif səviyyələrin nümayəndələri); biznes (kiçik, orta, iri, transmilli); cəmiyyət (assosiasiya, maraqlar nümayəndəsi institutu, rəsmi qeydiyyatdan keçmiş lobbii)
Subyektlərin qarşılıqlı əlaqə xassələri	Müxtəlif əlaqələrin külliyyatına əsaslanan konstruktiv; rekursiv (hər bir subyektin inkişafı digərləri ilə əlaqədardır, mütənəsibliyin pozulması qarşılıqlı əlaqənin heç bir subyekti üçün sərfəli seyil); Sinerqik (subyektlər kooperasiyasının normativ sahələr çərçivəsində nəticələr əldə olunması üzrə effektin gücləndirilməsi, hansı ki, konstruktiv əməkdaşlıq çərçivəsindən kənar mümkün deyil); Tsiklik (maraqlandıran problem üzrə qərarların qəbul edilməsində idarəetmə tsiklinə müxtəlif subyektlərin daxil edilməsi imkanlarına əsaslanan)
Genişlənməsi	Partnyorluğun plyuralist modelinin global tanınmasına yönəlmiş amerikan biznes-mədəniyyətinin planetar yayılması, bunun uğuru isə yüksək texnologiyaların inkişafı ilə izah olunur ki, əməkdaşlığın amerikan modeli bütün dünyaya translyasiya olunur və effektiv siyasi və ideoloji alətə çevrilir
Normativ-hüquqi sahə	ABŞ-ın Federal qanunvericiliyi, ştatların qanunvericiliyi, normativ hüquqi-aktlar yerli özünüidarəetmə səviyyəsində forma, institut, qarşılıqlı əlaqə sferaları məsələlərini ətraflı tənzimləyir. Qarşılıqlı əlaqələrin nəticələrinin KİV və subyekt saytlarında işıqlandırılması məsələlərinə baxılır. Elan olunduqdan sonra isə hər bir vətəndaş qarşılıqlı əlaqə layihəsinə öz razılıq və narazılığını bildirə bilər.

Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, ABŞ plyuralist modelində dövlət və biznesin qarşılıqlı əlaqələri infrastruktur, iqtisadi məsələlərin həllində həlledici rol oynayır, ayrı-ayrı biznes qrupların maraqlarının ifadə olunmasında ayrılmaz alətdir və cəmiyyətdə progressiv inkişafı təşkil etməyə imkan verir. Təsdiq olunur ki, plyuralist modelə tərəflərin bərabərliyi, maraqların ifadə olunmasının demokratik prinsiplərinə, qanun qarşısında hüquq və bərabərliyin prioritetinə əsaslanan əməkdaşlığın qarşılıqlı faydalı əlamətləri xarakterikdir.

Avropa ölkələrində biznes maraqları nümayəndələri üçün ən dəyərli Avropa institutu Avrokomissiyadır, hansı ki qanunverici təşəbbüs üçün fəvqəladə hüquqlara malikdir. Maraqların nümayəndələri rasionallıq və deideologiya üzrə vacib funksiya yerinə yetirən Avrokomissiyada ekspert məsləhət komissiyasının işlərində iştirak edirlər.

Demək olar ki, biznes və dövlətin qarşılıqlı əlaqələrinin Avropa modelində hakimiyyət və dövlət qərarlarının qəbulunda biznesin çox güclü təsiri böyük yer tutur. Biznes strukturun miqyas və ölçüsü bir qayda olaraq ümumavropa siyasətinin işlənilməsinə təsir edir. İstənilən qanunverici təşəbbüs biznes maraqlarının hesabını nəzərə alır və uyğun xarici ekspert rəyini tələb edir. Hesab olunur ki, xarici ekspertizanın sayəsində biznes-təşkilatların qərarların işlənilməsinə birbaşa təsiri aşağı salınır və onların obyektivliyi isə artır.

Beləliklə, demək olar ki, hakimiyyət və biznesin qarşılıqlı təsirinə xarici ticarət siyasəti sferasında yaranmış sistemi Avropa birliyi ölkələrinin rəqabətqabiliyyətinin adminstrativ resurslar və transmilli Avropa biznesi potensialı hesabına artmasına imkan verir.

Aybəniz Vahid qızı Quliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
aybenizquliyeva85@gmail.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
FLORASINA DAXİL OLAN
SOĞAN – *ALLIUM* L. CİNSİNİN TAKSONOMİK
SPEKTRİ

Açar sözlər: *fəsilə, cins, növ, Soğançiçəklilər, soğan*
Keywords: *familiya, genus, species, Alliaceae J., allium*

Nərgizçiçəyikimilər (*Amaryllidaceae* J.St.-Hil., nom. cons.) fəsiləsinin Soğan cinsinə daxil olan 900-dən çox növü Avstraliya və Antarktidadan başqa Yer Kürəsinin bütün ərazilərində, quru və otlu yamaclarda, meşə və kolluqlarda, çəmənlərdə, əkin sahələrində rast gəlinir. Azərbaycanda cinsin 42 növü (Əsgərov, 2016: 90-91), həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 35 növü təbii şəraitdə bitir.

Allium L. – Soğan cinsinə daxil olan növlər əsasən arandan başlamış alp qurşağınadək müxtəlif ərazilərdə yayılmışdır. Əhəmiyyətli xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, bəzi növləri antropogen təsirlərə məruz qalmış və arealı kiçilərək, müxtəlif kateqoriyalarla nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitkilər statusunu qazanmışdır. Muxtar respublika florasına daxil olan soğan cinsinin 3 növü (*Allium materculae* Bordz. - Matusşkin soğanı, *Allium akaka* S.G.Gmel.ex Schult. & Schult fil. aggr. – Akaka soğanı və *Allium voronovii* Miscz. ex Grossh. aggr. - Voronov s.) nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsində olan növlər kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı kitabına daxil edilmişdir (Talıbov, İbrahimov, 2010: 188-196). Bundan başqa

ərazidə yayılan 3 növ (*Allium cepa* L. - Adi soğan, *Allium porrum* L. - Kəvər soğan və *Allium sativum* L. - Sarımsaq soğan) əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinə görə mədəni floraya introduksiya edilərək, muxtar respublikanın bütün rayonlarında becərilir.

Beləliklə, APG III, The Plant List Beynəlxalq təsnifat sistemlərinə istinadən, apardığımız tədqiqatlar və Naxçıvan Muxtar Respublikası Florasının Taksonomik Spektri kitabı əsasında Soğan cinsinə daxil olan növlərin sistematik tərkibi aşağıdakı kimi verilmişdir (Talıbov, İbrahimov, İbrahimov, 2021: 60-62; Angiosperm Phylogeny Group, 2009: 105-121):

Familia: *Amaryllidaceae* J.St.-Hil., nom. cons. (*Alliaceae* J.Agrdh.) - Nərgizçiçəyikimilər

Subfiliy: *Allioideae* Herb.

Trib.: *Allieae* (Borkh., 1797) Dumort, 1827

1. Genus: *Allium* L. - Soğan

2. *Allium schoenoprasum* L. - Skorda soğanı

3. *A. pseudostrictum* Albov - Yalançı dikduran s.

4. *A. szovitsii* Regel - Soviç s.

5. *A. scabriscapum* Boiss. & Kotschy - Kələköturyarpaq s.

6. *A. caeruleum* Pall. - Soğancıqdaşıyan s.

= *A. caeruleum* var. *bulbiferum* (Pall.) Ledeb.

7. *A. rotundum* L. (*A. cilicicum* Boiss.; *A. jajlae* Vved.) - Yumru s.

8. *A. leucanthum* C.Koch - Ağrəng s.

9. *A. atrovioleaceum* Boiss. (*A. firmotunicatum* Fomin) - Qarabənövşəyi s.

10. *A. pseudoampeloprasum* Miscz. ex Grossh. - Yalançı üzümlük s.

11. *A. fuscovioleaceum* Fomin - Tündbənövşəyi s.

12. *A. dictyoprasum* C.A.Mey. ex Kunth (*A. viride* Grossh.) - Tor s.

13. *A. affine* Ledeb.(*A. transcaucasicum* Grossh.) - Qohum s.
14. *A. vineale* L. - Üzümlük s.
15. *A. cepa* L. - Adi s.
16. *A. porrum* L. - Kəvər s.
17. *A. sativum* L. - Sarımsaq s.
18. *A. callidictyon* C.A. Mey. ex Kunth (*A. lacerum* Freyn)
- Qəşəng torlu s.
19. *A. rubellum* Bieb. (*A. syntamanthum* C.Koch) - Qırmızı s.
20. *A. convallarioides* Grossh. (*A. myrianthum* Boiss.) -
İnciçiçəkvari s.
21. *A. stamineum* Boiss. - Erkəkckikli s.
22. *A. pseudoflavum* Vved. aggr. - Yalançı sarı s.
23. *A. paczoskianum* Tuzs. - Paçzoski s.
24. *A. kunthianum* Vved. - Kunt s.
25. *A. paradoxum* (Bieb.) G. Don f. - Paradoksal s.
26. *A. materculae* Bordz. - Matuşkin s.
27. *A. akaka* S.G.Gmel.ex Schult. & Schult fil.aggr. - Akaka s.
28. *A. egorovae* M.V. Agab. & Ogan. - Yeqorov s.
29. *A. derderianum* Regel - Keşiş s.
30. *A. cardiostemon* Fisch. & C.A. Mey. - Ürəkvari s.
31. *A. mariae* Bordz. - Mariya s.
32. *A. woronovii* Miscz. ex Grossh. aggr. - Voronov s.
= *A. woronovii* Miscz. ex Grossh.(*A. leonidii* Grossh.)
33. *A. karsianum* Fomin - Kars s.
34. *A. pskemense* B.Fedtsch. (*A. pulchellum* auct.) - Yaxşı s.
35. *A. splendens* Willd. ex Schult. & Schult. fil. - Parlaq s.
36. *A. waldsteinii* G. Don fil. - Valdşteyn s.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov, A. (2016). Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər - Embryophyta). Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 443 s.
2. Talıbov, T., İbrahimov, Ə. (2010). Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Cild II, Naxçıvan: Əcəmi, 677 s.
3. Talıbov, T., İbrahimov, Ə., İbrahimov, Ə. (2021). Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, (II nəşr). 426 s.
4. Angiosperm Phylogeny Group. (2009). "An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants: APG III". *Botanical Journal of the Linnean Society*. 161 (2): 105-121. doi:10.1111/j.1095-8339.2009.00996.x.

Konul Kheyrolla Khalilova

Khazar University

PhD student

kh.konul@gmail.com

CHARACTERISTIC ASPECTS OF 20TH CENTURY AMERICAN LITERATURE

***Keywords:** American literature, moral crisis, timelessness, unconsciousness, chaos*

***Açar sözlər:** Amerikan ədəbiyyatı, mənəvi böhran, zamansızlıq, təhtəlşüür, xaos*

The 20th century is also the time of American literature, especially prose can be considered as a flowering period. It is from the beginning of this century that a renewal takes place in American prose: psychologism in description and evocation becomes stronger. This was due to three factors: the first was nature in turn-of-the-century America Sciences, especially biology, strengthened, secondly, the world economic crisis in the country's population brought his psychological state to the maximum tension, the third at the beginning of the century.

The famous Austrian philosopher Sigmund Freud, the founder of psychoanalytic theory, gave six lectures in America, and these lectures changed American literature and culture, but it was new in Soviet literature in the 60s of the 20th century.

When the stage begins, the American way of life becomes complicated. In American literature Nobel laureate John Steinbeck wrote: "1960 was a year of change. In such years, insidious fears crawl to the surface, anxiety grows, and dull dissatisfaction gradually turns into anger". J. Steinbeck this era of the American spirit called the period of decline.

American prose of the 60s of the 20th century solved several global problems:

1. The American way of life
2. The fate (image) of the average American
3. The crisis of the American spirit
4. Moral poverty of the nation.

When the novel "The Bunch of Wrath" was criticized by literary critics as "the pinnacle of 20th century American prose" and "a novel of genius", John

Steinbeck responded to the critics by writing:

"I do not write to please the reader. On the contrary, I am skin to skin

I leave so that he has a real nervous breakdown. And I usually read this book

I didn't write in the way it is written, I just wrote it like how life is, without a twist". The prose of the 60s describes the American way of life in all its social paralysis.

It shakes and awakens the "average American" from the inside, embodies the crisis of the American soul in his destiny, and on the basis of these, national-moral decline, national reveals the deficiency, makes the reader think about the reasons for this. Exit.

Ernest Hemingway "The Old Man and the Sea", "The Sound and the Fury" by William Faulkner, John Steinbeck. This is how the novels "The Winter of Our Excitement" and "The Centaur" by John Updike were born. As in the 60s of the 20th century all over the world, especially in the USSR. The position of free thought and writing was determined in the US, which is at the opposite pole.

In 1962, John Steinbeck wrote, "It has become a fashion among writers to be dead". The main thing was that the writers

did not know the national and aesthetic idea and meaning. He was young at that time writer John Gordeer had this idea: "We live without the ideal of heroism we refuse. Isolated professionalism is the whole world in this writer's mind in return is equal to death". The ideas mentioned above.

It accurately characterizes the literary and historical environment in America. The researcher of this period A.M. Zverev writes: "In the early 60s, writers like Updike, Malamud, Dot, and Beckon wrote works that met the demand of American wealth, that is, they described the "spiritual suffering" of their nation honestly and without compromise. Literature embodied not only the psychology of another problem, which was not less important, but also the problem of consumerism, which determined their worldview and moral characteristics.

Thomas Mann, the first great mythologist in twentieth-century American prose. In his famous lecture "Freud and the Future" (1936), the myth in his work interpreted his role as follows: "Myth is the basis of life; this time-honored scheme. The subconscious completes life with its signs. There is no doubt that the epoch and life of the author of these lines is a mythic-typical peculiar one gradually raise his creative mood and create at the age of adulthood and clarified cognitive capabilities.

Indeed, the myth is considered to be a sign of maturity in the life of each person, and in the life of an individual, on the contrary, the initial and primitive stage.

Thus, the power of the myth lies in its primitiveness and sincerity. It is quiet as long as it remains in the past, in the past, so it is unusual when it comes to the later stages of history becomes a power, a source of spiritual-philosophical science

and a volcano of ideas. In this sense, Thomas Mann, John Updike, and John Steinbeck used myth precisely to achieve timelessness and timelessness, to expand the horizons of artistic and philosophical thought to the maximum extent.

In the post-war period of the twentieth century, American literature began to develop in a new direction. The strong impact of modernization and technological development on everyday life is also reflected in literature. A generation of writers began to express their life experiences in literary prose. One of them was Philip Roth. Although the creativity of these writers is closely related to the general problems of the 20th century world literature, they are united more by the historical destiny of the people they belong to, and the national and moral values.

Aytən Nəriman qızı Qurbanova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8020-6508>
filoloq86@mail.ru

TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: *ortaq türk dəyərləri, başqırd, çuvaş, ornament, tarix*

Keywords: *common Turkish values, Bashkir, Chuvash, ornament, history*

“Nə mutlu türkünüm deyənə...” (M.K.Atatürk)

Mustafa Kamal Paşanın söylədiyi bu ifadə üzərindən 100 ilə yaxın bir dövr keçsə də, öz dəyərini itirməmişdir, əksinə bütün türk qövmündə artırmışdır.

Ortaq mədəniyyətə, ortaq ədəbi dəyərlərə malik olan türk xalqları tarixən müxtəlif ərazilərə yayılaraq malik olduqları döyüş, hərbi, musiqi və s. mədəniyyətini yaya bilməmişlər. Təkcə türk xalqlarının ortaqlıq dastançılıq mədəniyyətini nümunə göstərməklə uzaq sibir çöllərindən başlamış Avropa sahillərinə qədər yayılan türk nəsillərinin qədim tarixindən, adət-ənənələrindən və ümumtürk mənəviyyatından geniş söhbət açmaq olar.

Türk xalqlarının dastan yaradıcılığı çox qədim və zəngin ənənələrə malikdir. Bu dastanlar onların milli qəhrəmanlıq, iman və düşüncə tarixinin, tarixdən əvvəlki və sonrakı çağlarının bədii ifadəsidir. Türklərin yenilməz bəhadrılıq uğurları, savaşıları, yeni-yeni yurdlar salması, böyük dövlətlər qurması və mənəvi gözəlliyi bu dastanların yaranması üçün özül olmuşdur. **“Yaradılış dastanı”** – Türk dastanları içərisində “Yaradılış” dastanı dünyanın yaranmasından bəhs edən ilk dastan örnəyi kimi səciyəvidir. **“Alp Ər Tonqa dastanı”** – Əski çağlarda yaşayan

türklərin ilk əfsanəvi-tarixi qəhrəmanı, ulu babası Alp Ər Tonqadır. **“Şu dastanı”** - Tarixi qaynaqlara görə, Şu miladdan əvvəl IV yüzillikdə yaşamış bir türk hökmdarı olmuşdur. M.Kaşğari onunla bağlı əhvalatları XI yüzillikdə ağızlardan toplayaraq əsərində qoruyub saxlamışdır.

Göytürk dastanları. Göytürklər tarixdə türk adı altında dövlət quran ilk türklərdir. “Göy” sözü burada mavi, geniş mənasını daşıyaraq dövlətin böyüklüyünü və türk millətinin əzəmətini ifadə edir.

Ortaq bədii, mədəniyyət elementləri cəmiyyətin üzvlərini məmnuniyyətlə təmin edərsə və ehtiyaclarını ödəyə bilsələr, öz davamlılığını qoruya bilər. İnsan ehtiyacları oxşardır. Bütün mədəniyyətlər cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək məqsədi daşıyır, ona görə də mədəniyyətlərin oxşar olması təbiidir. Xüsusilə, bu fikri bütövlükdə türk xalqlarına aid etmək olar. Çünki onlar tarixən milli xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan xalq kimi tanınmışlar.

Hazırda bütün türk ölkələrində türk xalqlarının orta qəyrləri mövzusu qabardılır. Ümumiyyətlə, yalnız türk dövlətləri deyil, türk toplumu, türk ulusu yaşayan bütün ərazilərdə orta mədəniyyətin izlərini də, orta qəyrlərə olan sevgi və qayğını da görmək mümkündür.

Danılmaz faktlardan biri də budur ki, türklər yalnız bir-birlərinin tarixinə, mədəniyyətinə və incəsənətinə deyil, digər millətlərə də köklü şəkildə təsir etməyi bacarmışlar. Bu gün Rusiya 180-dən çox xalqı olan çoxmillətli ölkədir, bura yerli xalqlar daxildir. Bunlardan biri də bu gün əsasən Volqaboyu, Ural, Cənubi Sibir və Altay diyarında yaşayan və kifayət qədər orijinal, sıx bağlı milli birlikləri təmsil edən türk xalqlarıdır. Tarixən elə olub ki, bu iki etnik qrup müəyyən mənada bir-birinə təsir edib və indi də təsir edir. Nümayəndələri tatarlar, çuvaşlar, başqırdlar, tuvanlar, xakaslar, altaylar olan türk xalqı Rusiyanın və qonşu ölkələrin bir çox xalqları üçün öz dilinə, bədii mədəniyyətinə malik bir xalqa çevrilmiş orta qəyrlərdir.

platformaya çevrilmişdir. Eyni zamanda, xalqların bədii-estetik dünyagörüşü də bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə inkişaf etmiş, ornamental dünyagörüşünü inkişaf etdirmişdir.

Nisbətən fərqli mədəniyyətə malik olan fərqli xalqların ornamental sənətini, çuvaş və tatar xalqlarının ornamental sənətini nəzərdən keçirsək deyə bilərik ki, ornamental sənət hər iki xalqın ən çox sevdiyi və tətbiq etdiyi dekorativ sənət növüdür. Qeyd etdiyimiz kimi, dekorativ-tətbiqi sənətin, ornamental sənətin ən parlaq təzahürü tikmədir. Tikmə ornamental motivlərin uyğunluğunu əks etdirən qadın sənətkarlığının ən qədim və populyar növlərindən biri olduğundan o, hər yerdə geniş yayılmışdı, çünki mürəkkəb uyğunlaşma tələb etmirdi.

Tatarların və çuvaşların ornamentinin daxili quruluşu şəkilli, tətbiqi, demək olar ki, eyni semantik mənşəyə malikdir. Naxışın həmişə tətbiq olunan tərəfi var, o, tətbiq olunduğu obyektin funksiyası, forması, materialı ilə sərt şəkildə bağlıdır. Belə ki, məsələn, tatar dekorativ-tətbiqi sənətində, tikmədə (çiqu) ən qədim nümunələr həm həndəsi, həm də nəbati ornamentlərin süjetli və ornamental motivləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Burada əsas motivlər XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərinə aid hamar səth texnikasında qızıl və gümüş saplarla olan tikmələrdir. XIX əsrin sonlarından da artıq yun və metal saplardan istifadə olunmağa başladı. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iynə ilə, sonra qarmaqla işlənmiş, qarusdan, xüsusi tikmə cihazlarından istifadə etmişlər.

Çuvaş naxışçılarının ən qədim sevimli materialı bitki və heyvan mənşəli saplar, muncuqlardır. Muncuqlu naxışlar qadın tikmələri, usta zərgərlər tərəfindən muncuqlu naxışların filigra və qranulyasiya texnikasında təkrarlanması bir növ kişi tikmələrini meydana gətirirdi.

Bu türk xalqlarına məxsus ən geniş yayılmış ornament isə lələklərlə insan bədəninin təsvirinin yaradılması idi. Bunu isə Tanrı əlaməti kimi mənalandırmışlar.

XVIII-XIX əsrlərdə bütün türk xalqlarında ipək tikmələrdən geniş istifadə olunurdu. O zaman bazarlarda və səyyar tacirlər tərəfindən xam ipək də satılırdı. Onlar ipi də özləri əyirmiş, parçaları və paltarları da Çuvaşların özləri boyamışlar. Qədim zamanlarda isə yalnız tikmə üçün iplər boyanırdı, paltarın özü isə ağ qalırdı. Çuvaşların yeni xallı kətan geyimləri isə XVIII əsrin sonları, XIX əsrin ortalarında meydana çıxdı və əhəmiyyətli dərəcədə hamı tərəfindən istifadə edildi.

Ornamentlərdə ortaq nümunələrdən danışdıqda şərqdə əsrlərdir öz qloballığını qoruyun və türk xalqlarının məişətinin ən önəmli ornamentini olan butanı xatırlamasaq olmaz. Başqırd xalqından başlamış Qafqazlarda – Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün türk ulusu bu ornamentdən müasir dövrdə də istifadə etməkdədir.

İÇİNDƏKİLƏR

Səbinə Elxan qızı Ağababayeva Oyun anlamı postmodern ədəbiyyatın baxış bucağında.....	5
Nizami Əlisahib oğlu Əkbərov Asya Fərhad qızı Şahverdiyeva VII sinif kimya dərslərində əldə olunan biliklərin formalaşmasında kimyəvi eksperiment və təcrübələrin rolu.....	7
Emil Raul oğlu Ağayev Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında Qarabağ zəfəri	11
Elşən Valeh oğlu Muxtarlı Azərbaycanda antiinflasiya siyasəti və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi	13
Əsəd Məhəmməd oğlu Quliyev Əməkdar rəssam İsmayıl Məmmədov yaradıcılığında milli ənənələrin təsvir və təzahür xüsusiyyətləri	16
Gülnar Ramiz qızı Qəmbərova Tofiq Mahmudun hekayələrində təbiət təsvirlərinin tərənnümü	20
Günel Sabir qızı Hüseynova İngilis dilində artiklin mətnyaratma imkanları	24
İlhamə Muxtar qızı Ağazadə Uçaq folklorunun tədqiqi və təbliği	28
Mələhət Yusif qızı Məmmədova Müasir dövrdə yeniyetmələrdə milli xarakterin formalaşmasına təsir edən sosial-psixoloji amillər	33
Elvin Elçin oğlu Mirzəyev Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin aktual problemləri	36
Nişanə Nəsrullah qızı Kərimova Sual cümlələrinin yaranmasında intonasiyanın rolu	39

Nurlan Ramiz oğlu Məmmədov	
Kouçinq əlavə təhsilin modeli kimi	43
Pərvin Aydın qızı Kərimova	
Əmək münasibətlərində kommunikasiya	47
Samirə Mürşüd qızı Yasinova	
Yeniyyətlərdə özünüdərk formalaşmasında ailə və məktəbin rolu	50
Səadət Məmməd qızı Bayramova	
Ələviyyə Babayevanın uşaq nəsrinə təhlil kontekstində	54
Səbinə Namiq qızı Cəfərova	
Ailədə valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti	58
Səlbi Heydər qızı Babazadə	
Prefikslərin söz yaradıcılığına təsiri	62
Simnarə Bayram qızı Alqayeva	
Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərdə məhfumların inkişaf xüsusiyyətləri	66
Tamella Yusif qızı Əlizadə	
İngilis dilində idiomların xüsusiyyətləri	70
Vasif Balaxan oğlu Həziyev	
Biznes-planın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	73
Vəfa Əmrah qızı Mürsəlova	
Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin tədrisi üsulları	76
Aynurə Faiq qızı Ələsova	
Neolit dövründə Anadoluda məskunlaşma	80
Elmire Firdowsi Aliyeva	
Commencing expedition – about the fourth crusade.....	84
Afərim Vüqar qızı Tağıyeva	
Süryanilər və dini mərkəzləri	88
Nərgiz Nağı qızı İbrahimova	
Naxçıvanın daş dövrü abidələri	94
Aytakin Nizami Abbasova	
Three main stages in the formation of oral speeches in a foreign language	99

Nurlanə Hümət qızı Məmmədova	
“Vis və Ramin” problemi Mikayıl Rəfilinin təhlil bucağında	102
Zamirə Elman qızı Həsənsəy	
Mifologiyada ilanla bağlı inanclar	106
Şahnur Xəqani oğlu Vəliyev	
Müasir qlobal çağırışlar şəraitində maliyyə bazarlarının inkişaf istiqamətləri	109
Gülnarə Eldəniz qızı Əhmədova	
Biznesin informatika iqtisadiyyatının idarə edilməsi	112
Hüseyn Mübariz oğlu Eyvazlı	
Maliyyə sisteminin fəaliyyəti və bu sistemdə bankların funksiyası	118
Şəfəq Musa qızı Balayeva	
Leksikoqrafiyada standartlaşdırma məsələləri	122
Yeganə Xanoğlu qızı Məmmədova	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyyəsinin formalaşmasında nitq inkişafı üzrə işin əsas istiqamətləri	125
Nurəddin Natiq oğlu Bədəlov	
Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 69-cu maddəsinin 3-cü hissəsi ilə əlaqədar bəzi qeydlər	131
Bəydaş Elçin oğlu Mirzəyev	
Sahibkarlığın inkişafında lizinqin rolu	136
Aysel Elxan qızı Kərimli	
Naxçıvan Muxtar Respublikası florasına daxil olan əməköməcikimilər (Malvaceae Juss.) fəsiləsinə daxil olan növlərin sistematik icmalı	139
Leyla Nəsim qızı İsmayılova	
Sovet dövrü pensiya sistemi ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının pensiya sisteminin müqayisəli təhlili	143
Çinarə Rəhim qızı Nərimanova	
Tələbələrin danışıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yolları	147

Khayala Fakhri Shabanova	
“Formation of the Eastern Legions during world war II”	151
Lalə Səmədiyyə qızı Məlikova	
Azərbaycan və fransız dillərində enantiosemiya hadisəsinin leksik-semantik xüsusiyyətləri	154
Cəvahirat Hafiz qızı Kərimli	
Gülнар Zakir qızı Sultanova	
Dövlət iqtisadiyyatının inkişaf yolları	157
Çinarə Eyvaz qızı Abbasova	
Xarici ölkələrdə maliyyə bazarının əsas istiqamətləri	160
Aybəniz Vahid qızı Quliyeva	
Naxçıvan Muxtar Respublikası florasına daxil olan soğan – Allium L. cinsinin taksonomik spektri	163
Konul Kheirulla Khalilova	
Characteristic aspects of 20th century american literature	167
Aytən Nəriman qızı Qurbanova	
Türk xalqlarının ortaq mədəniyyəti	171

İmzalandı: 12.12.2022
Formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 11.25 ç.v.
Sifariş: 595

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 800 67 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

